

16.332

AZ

ESZTHER-MIDRÁSOK

BÖLCSÉSZETDOKTORI ÉRTEKEZÉS.

IRTA

EDELSTEIN BERTALAN.

BUDAPEST, 1900.

NYOMATOTT NEUMAYER EDE KÖNYVNYOMDAJÁBAN

Próféta-utca 7. szám.

AZ
ESZTHER-MIDRÁSOK.

BÖLCSÉSZEZETDOKTORI ÉRTEKEZÉS.

IRTA

EDELSTEIN BERTALAN.

BUDAPEST, 1900.

NYOMATOTT NEUMAYER EDE KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

Próféta-utca 7. szám.

Szeretett, jó szüleimnek

hálám jeléül.

Bevezetés.

Az ősi szentírásmagyarázatnak, mely nem a szöveg egyszerű értelmezésére, hanem belső tartalmának kiaknázására, erkölcsi, vallási célzatu fejtegetésére törekedett, talán egyetlen bibliai könyvnél sem nyílt oly bő alkalma a fejlődésre, mint Eszther könyvénel. Az istenismerettől és vallási eszméktől túlaradó szentiratok közepette egy minden vallási célzattól ment, minden isteni vonatkozás nélkül szűkölködő irat ez, melyben — látszólag szándékosan — Isten egyetlenegyszer sem nevezetik, míg Ahásvérost 187-szer, királyságát 26-szor említi¹⁾. A történet lefolyásában semmi csoda, semmi természetfeletti hatalom nem játszik közre, a bonyodalom természetes módon támad, hajlik a kifejlésre és épen ilyen természetesen oldódik meg. A szentírás monotheista szelleme, erkölcstana nem lengi át ez iratot, de mindenütt a *faj*, a zsidó nép csak épen mint nemzetiség lép előtérbe, de sehol sem mint magasztos eszmék hordozója.

Az irásmagyarázatra, melyet iskolában és zsinagógában műveltek, a midrásra hárult az a feladat, hogy isteni vonatkozásokat, vallási célzatokat keressen a könyvben, mely — hivatalosan csak kénytelen-kelletlen elfogadott²⁾ — új ünnepet rendelt és mely valószínűleg magának a meghonosodó ünnepnek köszöni felvételét a szent könyvek sorába, a kánonba. A midrásban az elbeszélésnek tisztán emberi motívumai misztikus háttérrel nyernek, a szereplő személyek isteni elhatározásnak köszönik bukásukat, illetőleg emelkedésüket és erre a zsidó valláshoz és instituczióihoz való viszonyukkal szolgálnak rá. Az események

¹⁾ L. Zunz : „Gottesdienstliche Vorträge“ 2. kiadás (Frankfurt 1892) 15. o.

²⁾ Jer. Meg. 70d. k.-L. alább 9. o. 4. j.

vallási mozzanatokkal összefüggő okokat nyernek, előzményeik jórészt az égben játszódnak le, lefolyásuk égiek (angyalok, meghalt próféták és jámborok) közbenjárásával és segítségével történik.

De a regényes elbeszélés maga is felizgatta az élénk keleti képzeletet: egyes röviden vázolt eseményeket a mesélő hajlam felkapott és mint témát ragyogó szinekkel feldolgozott, vagy magát az elbeszélést költői, naiv részletekkel bővítette, csinosította. A szereplők körül mondakörök támadnak, a fontosabb eseményekhez regék fűződnek, melyekben megint csak része jut — a zsidónak még a mesében is Istentől és vallástól elválaszthatatlan gondolkodása miatt — a vallási vonatkozásoknak.

A könyv tartalma mint vigasztaló és biztató emlék is élénken foglalkoztatta az elméket. A zsidóság nemzeti önállóságának veszte után idegen zsarnokok uralma alatt kínlódott, elnyomatás és üldözés örökös borzalmi között. Az Eszther könyve a jelen keserveiben hasonló multra emlékeztetett és egyuttal a szabadulás hasonló reményével is biztatott. Az esemény képét tehát a jelen szenvedés sötét szineivel, a jobb jövő derűs reményével festették ki és a korok összehasonlításából, erkölcsaik mérlegeléséből, szókimondóan vagy burkoltan, erkölcsi és vallási tanulságokat vontak le.

A bibliai elbeszélés körül kifejlődő magyarázatnak, a midrásnak — mely legtágabb értelmében minden elmélkedést a szentírás tartalmáról magába foglal — vagy mint a gyakorlati életre vonatkozó írásrészek fejtegetésével, a haláchával ellentétben nevezik, az agádának, Eszther könyvére nézve ezek voltak főirányai és ezek jellemzik az Eszther midrások tartalmának javarészét. Végeredményében a midrás ezen ága is hasonló a többi szentírási könyv midrásához; a szentírás-magyarázat Eszther könyvénel sem hozott létre más terméket, alakjában és tartalmának fővonásaiban különböző irodalmat, de keletkezése egyéb indító okra, mely E. k. természetében rejlik, vezethető vissza, fejlődésének pedig a felsorolt körülmények inkább kedveztek mint más könyveknél.

A könyv ezen fejtegetésre való alkalmasságánál fogva tehát kedvencz tárgya volt a midrásnak, a mit semmi sem bizonyít jobban, mint az a hatalmas anyag, mely részint önálló gyűjteményekben és a történet fordításaiban s feldolgozásaiban

van felhalmozva, részint szórványosan más munkákban is fordul elő. — Következők az Eszther könyvének specziális midrásai, melyek a midrásmunka irodalmi alakjának felelnek meg, a mennyiben a szöveg sorrendjét kísérik folytatólagos agádai magyarázattal, szerkesztőjük ismeretlen és forrásaikat nem nevezik meg:

1. A babylóniai talmud Megilla nevü könyvének 10 b.—17 a. lapjain közölt gyűjtemény.

2. Midrás Eszther rabbá. A midrás rabbá minden kiadásában.

3. Abbá Gorion. Először kiadta egy hiányos hamburgi kézirat alapján Jellinek, Beth Hamidrasch I. (Lipcese 1853.) 1—18. lapon. — Buber, Sammlung agadischer Commentare zum Buche Ester, Wilna 1886., hat kézirat alapján adta ki másodszer.

4. Párim Áchérím I. és II. Kiadta Buber u. o. Egyes töredékek: Jellinek Beth Hamidr. I. 19—24. o.

5. Agádáth Eszther. Buber kiadása: Agadische Abhandlungen z. B. E. Krakau 1897.

6. Midrás Megilláh. Gaster adta ki a Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. A. Kohut (Berlin 1897.) 173—178. oldalán.

7. Midrás Megilláth Eszther. Először Konstantinápolyban jelent meg 1519-ben Ben Szirával stb. egy kötetben; újra kiadta Horowitz, Sammlung kleiner Midraschim I. (Berlin 1881.) 56—75. o.

Nem sajátos midrások: 1. Lekách tób E.-hez (Buber adta ki az Abbá Górionnal együtt), melynek szerzője ismeretes — Tóbia b. Eliezer — s a mely néha forrásra is hivatkozik.

2. A Jálkut, Kára Simon gyűjteménye, mely Megilláth Ahásvéros czimen (1044. §.—1058. §.) források megnevezésével közli az E. k.-re von fejtegetéseket.

Más sztirási könyvek midrásai is tartalmazznak egyes E. k.-re von. agádákat, így különösen a Sócher tób a 22. zsoltár midrásában, mely azonban, minthogy nem folytatólag tárgyalja E. k.-ét, hanem sorrend nélkül egyes a szövegből kiragadt versekhez fűz elmélkedést és csak mellékesen, más sztirási vonatkozások mellett, gyűjteményszámba nem megy.³⁾

³⁾ Amit Jellinek, Beth Hamidr. VI. 53—58. o. דרש לפורים czimmel közöl, szintén nem a szöveget kísérő midrás. Mint czime is mutatja, csupán púrim-homília.

A fordítások is bőven felhasználták a midrás-anyagot. Már a kb. 2000 éves görög fordításba, a Septuagintába agádikus bővítések hatoltak be; apokryph részek járultak a könyvhöz, melyek egyrésze aramaeus és héber nyelven is megvan és a belőle fordított más nyelvű bibliákba is átment. Sokkal későbbi az első és második targum, melyek agádával telített paraphrasisai a héber szövegnek.⁴⁾

Egyes régi munkákban, melyek az E. történetét elbeszélik, szintén észlelhető az agáda hatása: *Josephus*, *Antiquitates* XI. 6. — *Pirké de R. Eliezer* 49. és 50. f. — *Jószippon* 4. f.

Jelen értekezésünk célja az Eszther midrások, tehát a sajátlag Eszther könyvét felölelő midrás-jellegű munkák kritikai elemzése, forrásainak és keletkezésének megállapítása, szerkezeti sajátságainak felderítése, egymáshoz és más midrásmunkákhoz való viszonyuknak megvilágítása.*) Az említett midrások ugyanis, a mint előttünk vannak, nem a magyarázat ősi korából valók, hanem későbbi szerkesztés eredményei. Ha léteztek is régi feljegyzések, egyes tanítók vagy hallgatók agáda-könyvei, mint azt néhány más ily könyvről szóló adat⁵⁾ valószínűvé teszi, az agádai irodalom nagyjában mégis, mint a vele párhuzamosan haladó haláchai, eleinte élőszóbeli volt, szájhagyomány, mely mesterről tanítványra szállott át. A későbbi amórák és iskoláik már gyűjteményeket szerkesztettek, melyek nagyrészt csak a gáoni korban (VII.—XI. század) tömörültek egybe. A gyűjtemények folyton bővültek, más gyűjteményekből vett **anyaggal** növekedtek, több ilyen midrásmunka egybedolgozásából nagyobb midrások keletkeztek, toldások és pótlások kerültek beléjük. Viszont kivonatok is keletkeztek, a hosszadalmas fejtegetéseket rövidebbre fogták, az agádáknak csak velejét, gondolatmenetét jegyezték fel, mintegy dióhéjban. — Már e fejlődési menetből következik, hogy a midrásoknak egységes jellegű tartalmuk daczára más-más a szerkezetük és hogy eltérnek fejtegetésük jellegére és a források feldolgozásának módjára nézve is. Mindezeknek nyomozása és részletes vizsgálata az egyes Eszther-midrásoknál képezi feladatunkat, hogy így ezen

⁴⁾ A kiadásokat l. alább. ⁵⁾ L. Zunz i. h. 182. s köv. o.

*) *Elmulaszthatatlan kötelességemnek tartom e helyen köszönetemet és hálámat szeretett mesterem dr. Bacher Vilmos tanár ur iránt kifejezni ezen munka eszméjeért, melynek feldolgozására ő buzdított, valamint azon számos utbaigazításért, melylyei készségesen támogatott munkám megírásánál.*

irodalom egy ágának fejlődését megismertessük és a mennyire lehet megvilágítsuk. Kutatásunk körébe belefoglaltuk az aramaeus paraphrasisokat, a targumokat is, melyekben az agádai magyarázat a szövegversek rendjében elejétől végig kifejezésre jut és külön fejezetet szenteltünk a Septuaginta bővítéseinek is, melyek a legrégebbi írásban megrögzített nyomai a hozzáfűzéseknek. A nem szorosán midrásjellegű gyűjteményeket és az agádikus elbeszéléseket csak alkalomadtán, mellékesen érintettük és jellemeztük.

A tárgyalás elejére a Septuaginta került, részint régisége miatt, részint mivel az egyik midrás — Eszther rabbá — hasonló részleteket tartalmaz; utána sorjában, lehetőleg valószínű koruk szerint a midrások,⁶⁾ a sort bezárja a két targum vizsgálata, mely, bár a két targum egy-két előbb tárgyalt midrásnál régibb, mégis hátraszorult, hogy így a sajátos midrásmunkák — áttekinthető egész alakjában — épen a midrás alakulását és fejlődési menetét szemléltethetőbbé tegyék.

Az Eszther-midrások.

A Septuaginta (LXX) bővítései.

A biblia görög fordításában Eszther könyve részint apokryph részekkel bővül, részint a fordítás mutat egyes agádai vonásokat. A szöveg némely ráutalása iratra vagy imára alkalmat szolgáltatott a költészetnek, hogy ily iratnak vagy imának szöveget költsön; a királynő megjelenése a király előtt, az elbeszélés cselekményének ezen döntő fordulata, melyet a héber szöveg egyszerűen, majdnem szegényesen ír le, felébreszti a költő phantáziáját, a ki agádaszerű részletekkel átszótt szin pompás leirássá varázsolja Eszther vakmerő cselekedetét. Az egész könyv pedig, mely az isteni és vallási vonatkozásokat oly kirívóan kerüli, a többi szentirásai könyv között ugyszólván megkivánta a vallásos keretet, melyet azután egy apokalyptikus álom és megfejtése alakjában a görög bibliában nyert is.

⁶⁾ Külső okok néha eltérni kénytelenítettek a korszerinti tárgyalástól, pl. a Párim Achérim gyűjtemények rendje. Belső okokból az Eszther rabbá az Abbá Gorion elé került.

Rendes szövegeink¹⁾ a következő apokryph részeket tartalmazzák:

Mardocháj álma és az ajtónállók összeesküvése 1, 1 előtt.
Hámán rendelete: 3, 13.

Mardocháj és Eszther imája: 4, 17.

Eszther készülődése és megjelenése Ahásvéros előtt: 5, 1. 2.

Mardochájnak Ahásvéros nevében irt levele: 8, 13.

Az álom megfejtése és utóirat: 10, 3.

Az álmot és magyarázatát kivéve az apokryph részek magának a könyv tartalmának bővítései. Az álom M.-ra vonatatai, s a közvetlenül utána következő elbeszélés egy Mardocháj feljelentette összeesküvésről, mely ezen adat szerint már Ahásv. második évében történt volna, ellentmondanak a kánoni szöveg tartalmának.

Az apokryph álom első mondata: Artaxerxes²⁾ uralkodásának második évében, niszán hó elsején, álmot látott Mardocháj Jáir fia, Kis fia, Simei fia, Benjámin törzséből való zsidó ember, Susán városában lakó, hatalmas ember, a ki a király udvarán szolgált (*ἰεραπέων*).

Ez álomhistória szerint tehát Mard. Ahásv. második évében már udvari hivatalnok, holott a kánoni szöveg szerint 2, 5.-ben, hol először van szó Mardochájról, erről említés sem tétetik és csak Eszther megkoronáztatása után (2, 17.), a király hetedik évében jelenik meg Mardocháj a királyi palota kapujában.³⁾ Azonkívül feltűnő a görög biblia szerinti kétszeri összeesküvés: az első az álom elbeszélése után, Ah. 2. évében; a második 2, 21. a hetedik évben, mely u. l. az elsőnek hatása alatt rövidit és még az összeesküvők nevét sem közli. Az apokryph összeesküvés még magának az előtte álló álomtörté-

¹⁾ Az eltérő verziókról l. Fritzsche: *Kurzgefasstes Handbuch zu den Apokryphen d. A. T.* Leipzig 1851. — Jakob kimerítő tanulmányát *Stade Z. Schr. f. d. A. T. Wissenschaft* X. 241. — Az összefoglalást l.: Kautzsch, *Apokr. u. Pseudep. d. A. T.* Freiburg 1899.

²⁾ A LXX, Josephus (*Antiqu.* XI. 6) és a midrás szerint Ahásvéros = Artaxerxes (465—424), míg a tudományos kutatás Xerxesben (485—465) állapodik meg.

³⁾ 2, 21 és 3, 2 azt engedi következtetni, hogy Mard. a héber szöveg szerint is udvari hivatalnok. Különben nehezen érthető a gyakori *יושב בשער המלך*, az összeesküvés meglesése és különösen 3, 9 „és a király minden szolgálói, a kik a királyi kapuban tartózkodtak, térdet hajtottak és leborultak Hámán előtt . . . de *Mardocháj* nem . . .“ a párhuzamosság feltételezi, hogy M. is a király szolgálója volt.

net adatának, hogy M. szolgált a királyi udvarnál, sem felel meg, a mennyiben A. M.-t csak most rendeli szolgálattételre a királyi udvarba (*θεραπεύειν ἐν τῇ ἀβλῆ*) az összeesküvés felfedezésének jutalmául. Mindezen ellentmondásokból csak az világlik ki, hogy ezen bővitések aligha egy kéztől származnak.

Minthogy a könyv személyei mindig kedvencz alakjai voltak a mesének és magának az Eszther könyvének a kánonba tartozása is soká kétes volt,⁴⁾ feltehető, hogy szövege is ingadozott és talán néhány többé-kevésbé eltérő verzióban forgott közkézen. Talán egy-két ilyen bővült verzió alapján egészítették ki későbbben a recipiált szöveg görög fordítását.

Ezen hosszabb apokryph részekon kívül — melyeknek héber vagy görög eredetéről alább lesz szó — rövid toldások és egyes agádai vonások is kerültek bele a LXX fordításába:

6, 1. és 13. *θεός* (6, 1. néhol *κύριος*);

1. f. 7. az arany kelyheknél: *ἀνδράκιον κυλίκιον προκείμενον ἀπὸ ταλάντων τρισμυρίων* „drága kárbunkulus kőből való kehely 30,000 talentumnyi értékű.“

2. f. 18. hét napig tartó lakodalom.

4. f. 1. Mardocháj kiáltása: *αἴρεται ἔθνος μηδὲν ἠδικηκός* „kiirtatik egy nép, mely nem gonosztevő“. (Josephus is ismeri ezt: *Antiqu. XI. 6, 7. μηδὲν ἀδικῆσαν ἔθνος ἀναιρεῖται*). — Ezek a szabad agáda termékei.

Vallási vonatkozásra is akadunk, 2. f. 20. (Eszther életmódja a pogány udvarnál.) Mardocháj szivére kötötte *φοβεῖσθαι τὸν θεὸν καὶ ποιεῖν τὰ προστάγματα αὐτοῦ καθὼς ἦν μετ' αὐτοῦ καὶ*

⁴⁾ Jer. Meg. 70 d. k. R. Jirmija tradálja R. Sámuel b. Jiczchák nevében: Mard. és E. levelet irtak a bölcseknek, melyben a két purimnap elfogadására szólítják fel őket. De azok azt felelik: nem elég szenvedés ér-e bennünket, hogy ti még Hámán elnyomását is hozzá akarjátok tenni? (b. Meg. 7 a. szerint: ezáltal a népek buzgólkodását ébresztik fel *קנאה את מעוררת עלינו* (לבין האמות). Erre (E. 9, 29) a második purimlevelet küldik stb. — R. Sámuel b. Nachmán tradálja R. Jonathán nevében, hogy 85 vén s közöttük 30 s egynéhány próféta aggódott a purim elfogadása miatt s hivatkoznak Lev. 27, 34-re . . . Semmiféle próféta sem rendelhet el új dolgot, pedig Mard. és E. ezt akarják; de addig okoskodtak, míg Isten felnyitotta szemeiket és a tórában, prófétákban és hagiographákban utalást találtak rá. — Ezen két tanuság bizonyítja, hogy a purimünnepet Palaestinában elismerni vonakoltak, a miből az is következik, hogy E. könyve nem volt kánoninak elismerve. Ha a talmud igen régi korra vonatkoztatja is ezen purim elleni fellépést, az magának a ténynek értékéből nem von le semmit, sőt az amórák idején való említése talán későbbi korra enged következtetni.

Ἐσθῆρ οὐ μετέλλαξε τὴν ἀγωγὴν αὐτῆς, hogy Istent tisztelje és parancsolatait gyakorolja . . . és Eszther nem változtatta életmódját. Ez időre emlékezteti őt Mardocháj.

4. f. 8. (szintén némileg bővitve.)

5. f. 4. ἡμέρα μου ἐπίσημος σήμερόν ἐστιν ma ünnepnapom van (I. II. Makk. 15, 36).

A bővitésekben mindenütt már erősen mutatkozik az agádai vonás és különösen a hosszú apokryph részekben az a tendentia, Istent és vallást vinni bele a faji vonatkozású könyvbe.

A LXX. bővitései nagy részének régi volta mellett tanuskodik Josephus, a ki Antiquitates XI. 6. beszéli el E. és M. történetét és maga is néhány, bizonyára palaestina agádarészlettel bőviti elbeszélését. Ilyen pl., hogy 400 leány volt Ahászvéros háremében; hogy Eszthert Babylonból hozták a király megbizottai, s hogy Mardocháj kísérte el Susánba⁵⁾; hogy Mardocháj a két palotaőr összeesküvéséről az egyiknek Ἀρτάβαζος vagy Βαρνάβαζος nevű zsidó rabszolgája értesítette.

Josephus azonban a LXX. elején és végén levő álmod és magyarázatát nem közli. Nem állapítható meg, vajjon szándékosan mellőzi-e, vagy hogy az ő idejében nem voltak még meg.

A mi a LXX. bővitéseinek eredetét illeti, különösen a protestáns bibliakritikusok görög eredetét hajlandók fölteni.⁶⁾

Szerintük a bővitések nem hordják magukon a fordítás jellegét, ellenkezőleg nehéz volna számos részletet héberre visszafordítani.⁷⁾ Igaz ugyan, hogy számos ἰδοὺ (a héber הנה), az álom és az imák rövid mondatrészei, a sok καὶ mely a héber ἰ-köötőszónak felel meg és eredeti görög szövegnek nem lehet oly gyakori mondatkapcsa, már felületes vizsgálatnál e nézet tartathatlanságát bizonyítaná, hogy továbbá maga a LXX. Eszther könyve végén az álom megfejtése után világosan megmondja, hogy fordítás: „Ptolemaeus és Kleopatra uralkodásának negyedik évében Dositheus, ki papnak és lévítának mondta magát, és fia Ptolemaeus hozták a púrim ezen levelét, melyről kijelentették, hogy ez az és hogy Lysimachus, Ptolemaeus fia, fordította Jeruzsálemben“. De ezen utolsó adatot először is csak a héber szövegre vonatkozóan mondják és azután, mivel a LXX. E.

⁵⁾ Ez ellenkezik a szöveg 2 f. 5. adatával.

⁶⁾ Az összeállítást l. Kautzsch: Die Apokryphen und Pseudepigraphen d. A. T. 193. s köv. o.

⁷⁾ Fritzsche: Handbuch zu den Apokryphen 71. l.

könyvében az egyiptomi görög nyelv világos hatását vélik felismerni, az aláírást egyáltalában hamisnak nyilvánítják. A sok hebraismus pedig szerintük onnan ered, mert bár egyiptomi görög műveltségü, de zsidó gondolkodásu író szerzette a bővítéseket. — Csodálatos, hogy az utóirat és a sok feltűnő hebraismus ellenére a kritika ilyen álláspontot foglal el. Még ha elfogadnók is, hogy az aláírás tényleg csak a kánoni szöveg héber fordítására vonatkozik, mert „a púrim ezen levelét“ vonatkozhatik, mint E. 9. f. 20., a kánoni könyvre, de mi jogon lehet kétes belső okok alapján azt egyáltalán hamisnak nyilvánítani? Épen a megfordított következtetés látszik helyesebbnek és a tényeknek megfelelőbbnek. Egy nagy görög műveltségü ember Eszther könyvét és apokryph részeit — kivéve talán a két levelet, mely körmondatos szerkezetével inkább görög eredetire vall, — *héberből fordithatta* görögre, innen az egyiptomi görög nyelv hatása és a hebraismusok. Ezen következtetést az aláírás is megerősitené. Számunkra azonban ezen bővítések, akár héberül, akár görögül irattak, azért fontosak, mert tanuságuk bizonyítja, mily messzire nyulik vissza az Esztherre vonatkozó agádának — melynek már lecsapódása ezen apokryph részek — keletkezése.

Tényleg azonban a héber irodalomban is léteztek hasonló költött iratok, a mint azt bizonyítja a több kéziratban Eszther könyve után aramaeus nyelven következő⁸⁾ Mardocháj álma és annak megfejtése, M. és E. imája; másodsorban a Midrás Eszther rabbá és a valószínűleg a X. század elején irt Józzippon, melyek ezen részeknek héber szövegét, továbbá Eszther készülődését és megjelenését a király előtt szintén héber nyelven közlik.⁹⁾

Zunz szerint¹⁰⁾ ezen aramaeus részek, ha eredetük régi is, a gáoni kor műve, mint tartalmuk, irányuk és szóalakjaik mutat-

⁸⁾ A kéziratok alapján többször kiadattak. Először Assemani: *Bibl. Vatic. Cat. I. 452. s köv. l.*; utána De Rossi *Specimen variarum lectionum sacri textus et chaldaica Estheris additamenta*, Romae 1782, IV. (136—161. l.) és Tubingae 1783 (122—149. l. *של מרדכי ואסתר* czimen); ujabban Jellinek (*Beth-Hamidr. V. 1873, 1—8. o. első hasáb*); De Lagarde (*Hagiographa Chaldaice 1873, 362—365. l.*) és Merx (*Chrestomathia Targumica 1888, 154—164.*) adta ki őket.

⁹⁾ Itt csak a LXX. apokryphákkal rokonrészeket tárgyaljuk. Más imákat, leveleket ismer Abbá Gorion, E. r., a II. targum is, melyekről ezek tárgyalásakor lesz szó.

¹⁰⁾ G. V. 128. s köv. o.

ják s a hagiographák targumainak idejéből valók. Józsipton az apokryphákat használta volna fel, Eszther rabbába pedig a Józsipton utján kerültek. Bacher¹¹⁾ kisebb nyelvezetbeli eltérések alapján kétségbe vonja, hogy az Eszther rabbá idevágó részei Józsiptonból származnának és az egyes kéziratok végén álló, Mardocháj álmát, E. és M. imáját tartalmazó aramaeus részt sok hebraismusa miatt fordításnak mondva, héber eredetire, még pedig a ספר elnevezés¹²⁾ és a versszámozás¹³⁾ alapján önálló egészre következtet, mely az Eszther rabbá és a görög biblia e részének forrásául szolgált. Ennek aram paraphrasisát fordította volna vissza Józsipton héberre.

Azonban a csekély nyelvezeti eltérések,¹⁴⁾ melyek az erősen rövidítő Eszther rabbá és az aram szövegnek terjedelmével nagyjában megegyező Józsipton között fenforognak, nem teszik indokolttá ez utóbbi feltevést. Hozzájárul még, hogy Eszther rabbá és Józsipton megfelelő mondatai közt nagyobb a hasonlóság, mint Józsipton és az aram. szöveg közt¹⁵⁾. Pl. csak egy a sok közül:

Eszther rabbá.	Józsipton.	Aram. szöveg.
וירא והנה זרחה השמש לכל הארץ ויאיר העולם ויתרומם הגוי הקטן והגבוהים הושפלו ויהי שלום ואמת בכל הארץ	וירא והנה זרחה השמש על הארץ ויהי אור על כל העולם ויתרומם ויתגדל הגוי הקטן והגבוהים השפלו ויהי שלום ואמת בכל הארץ	ודנחת שמשא ונגהי נוגהא דנהורא על אנפי כל ארעא ורבא עמא ועממא לחדא ועממא רמא וניוותניא מאכו ושדוכת כל ארעא איוס רבת הימנותא והוויא שלמא ליתבי ארעא

De tekintve, hogy Józsipton mondatsora az aramaeus szöveggel és nem a LXX. apokrypháival egyezik meg, hogy továbbá Józsipton új részleteket tartalmaz, melyek a LXX-ban nincse-

¹¹⁾ Mschr. 1869. évf. 542. o.

¹²⁾ סליק ספר חלמיה דמרדכי יהודאה וצלותיה עם צלותא דאסתר מלכא

¹³⁾ מנין פסוקי דספרא אחד וחמשים וסימנו נ"א

¹⁴⁾ Eszther rabba

והנה . . . ויריעו . . . ויערכו מלחמה

ויעקו

נגר

ויאיר העולם

והתחנני

Józsipton

ויריעו אז למלחמה

והיו צועקים

גדול עד מאוד

ויהי אור על כל העולם

ובקשי ישועה מאתו

Mindkettő a fordítás benyomását teszi az összefüggésben. E. r. szebb héberséggel ír, mint az idegen nyelvű művek befolyása alatt álló Józsipton. Józsiptonról l. Zunz G. V. 154. s köv. l.

¹⁵⁾ Jellinek (Beth-Hamidr. V.) kiadása szerint. 2. l.

nek,¹⁶⁾ de az aram szövegben meg vannak és E. r. is felveszi őket: bizonyosnak látszik, hogy Józsipton nem a LXX. bővítéseit, hanem zsidó (héber v. aram.) forrásokat használt. Tehát Józsipton előtt léteztek már ilyen apokryph részeket feldolgozó zsidó források; Eszther r. pedig sehol Józsiptonnal szóról-szóra nem egyezik meg, a mely két tényből valószínűség szerint következtethetjük, hogy E. r. maga is régi aramaeus v. héber forrást használhatott fel, melyben ezek a részek és Eszther megjelenése a király előtt, már a Józsipton előtt megvoltak, s így a Józsiptonból nem merített,¹⁷⁾ ami korának eldöntésénél tekintetbe jön.

A babylóniai talmud Eszther-agádája.

A magyarázott versek mennyiségét tekintve legbővebb agádagyűjtemény, melynek legalább végszerkesztése biztos, a babylóniai talmud Megillá nevű könyve első fejezetének végén található.¹⁾ A mint elhelyezéséből látszik, csak függelék képez, mert az előtte levő haláchai értekezéssel semmi összefüggése nincs. Kezdődik E. 1, 1. elejének idézésével, melynek ויהי szavát R. Lévi, mások szerint R. Jónathán egy régi hagyomány²⁾ alapján szenvedés kifejezésének mondja (אינו אלא לשון צער) és ezt a szentírásból vett számos példával bizonyítja.³⁾ A talmud ellenvetésére, hogy ez nem minden ויהי kezdőszóra áll, R. Ási a felállított szabályt csak ויהי בימי kifejezésre korlátozza és 5 példát sorol fel.⁴⁾ R. Lévi két más,⁵⁾ ugyanazon régi forrásból eredő

¹⁶⁾ Pl. Eszther imájában a koldus képe: ומשולה לעניה שואלת מבית לבית בן אנכי שואלת רחמין מחלון לחלון בבית אהשוויש

¹⁷⁾ Azárja de Rossi szerint (Meór Énájim 19. f.) ezen részek E. r.-ban későbbi toldalékok, amit nem szükséges feltennünk.

¹⁾ A 10 b. — 17 a. lapokon.

²⁾ A nagy gyülekezet tagjaitól származik e hagyomány. A midrás Eszther rabbá bevezető pethichasorozatának vége felé R. Tanchumá és társainak midrásában „a számüzetésből került hozzánk“ עלה בדינו מן הגולה mondják a ויהי hasonló magyarázatára.

³⁾ Az alkalmazott példák: E. 1, 1; Ruth 1, 1; Gen. 6, 1; 11, 2; 14, 1; Jos. 5, 13; 6, 2.; I. Sám. 1, 1; 8, 1; 18, 14; II. Sám. 7, 1.

⁴⁾ E. 1, 1. Ruth 1, 1. Gen. 14, 1. Jes. 7, 1. Jer. 1, 3.

⁵⁾ Ámócz s Amácjáról szól az egyik, a másik a frigyláda helyéről.

hagyományának közlése után, a palaestinai midrásmunkákban szokásos „bevezetések“ sora kezdődik.⁶⁾

Összesen 14 bevezetést találunk, szerzőik javarészt palaestinai amórák. 12 bevezetés a teljes formulával **ר' . . . פתח לה פתחא** kezdődik, a két utolsó R. Mathnáé (Deut. 4, 7.) és R. Ásié (Deut. 4, 34.) **אמר מהכא**-val van bevezetve és a bibliai verset fejtegetés nélkül közli. A bevezetések szövegversei Deuteronomiumból,⁷⁾ Jes.-ből,⁸⁾ Jer.-ből,⁹⁾ Zsoltárokból,¹⁰⁾ Példabeszédekből,¹¹⁾ Kohelethből¹²⁾ és végre Ezrából¹³⁾ valók.

A bevezetések ezen sora után ismét **ויהי** vagyis inkább **ויהי בימי** szóra¹⁴⁾ mint szövegre vonatkozó fejtegetések következnek, még pedig Rábtól, a ki **וי ויהי** a baj e kifejezéséhez maga csak Deut. 28, 68-at idézi, míg Sámuel Lev. 26, 44-et Izraelnek különböző elnyomóira alkalmazza, hasonlóan a közölt barájtha.¹⁵⁾ R. Lévi és R. Chijja Num. 33, 55 illetőleg 56-ot idézik a nélkül, hogy kifejtenék.

Az a körülmény, hogy a talmud ezen agádagyűjteménye R. Lévinek egy nem pethichaszerű **ויהי**-re vonatkozó fejtegetésével kezdődik, hogy továbbá Ráb s az utána következő amórák fejtegetése szintén **ויהי**-re, jobban mondva **ויהי בימי**-re mint szövegversre vonatkozik, ép úgy, mint R. Lévi szabályának helyreigazítása R. Ásitól, végre hogy épen Ráb és Sámuel a pethichasorozatban nem szerepelnek, holott magában a gyűjteményben számtalanszor előfordulnak, valószínűvé teszi azt, hogy a R. Lévi¹⁶⁾ és Ráb tartalmilag és lényegileg összefüggő fejtegetései

⁶⁾ R. Lévinek még a pethichasorozat előtt álló fejtegetése a **ויהי** szóról nem tekinthető a szó szoros értelmében prooemiumnak (pethicha, bevezetés), mert nem bír e műfaj jellegével. Bibliai verssel nem vezeti be mondását, a mi a pethicha elemi követelménye, ezért a pethicha-formulák egyikével sem kezdődhetik. Ezen formulák **ר' . . . פתח לה פתחא** L. Zunz GV. 365. o.

⁷⁾ 28, 63 R. Józsuá b. Lévi; 4, 7 R. Mathná; 4, 34 R. Ási.

⁸⁾ 55, 13 R. Sámuel b. Nachmáni. ⁹⁾ 49, 38 Rabbá b. Ufran.

¹⁰⁾ 66, 12 R. Chanina b. Pápá; 98, 3 R. Jóchanán; 124, 1 R. Nachmán b. Jiczchák. ¹¹⁾ 28, 15 R. Simon b. Lákis; 29, 2 Rábá. ¹²⁾ 2, 26 R. Abbá b. Káhaná; 10, 18 R. Eliezer. ¹³⁾ 9, 9 R. Dimi b. Jiczchák.

¹⁴⁾ Ezt a Ráb mondásával párhuzamos fejtegetése Sámuelnek bizonyítja

¹⁵⁾ Ráb és Sámuel fejtegetései a Midr. E. r. elején mint bevezetések közöltetnek. Rábé ott teljesebb alakban van meg, Sámuelé más verzióban. L. alább E. r. pethicháinál.

¹⁶⁾ R. Lévi másik két régi hagyományból eredő mondása szerzőjük azonossága miatt foglalhatott helyet az eredeti gyűjteményben, mint több más. L. alább.

közé, melyek az eredeti gyűjtemény elejét képezhették, egy — különösen palaestinai, de néhány későbbi babyloniai amóra¹⁷⁾ bevezetéseit tartalmazó — pethichasorozat vétetett föl.¹⁸⁾

A bevezetések hosszú lánczolata után Eszther könyvének folytatólagos magyarázata következik. A fejtegetések és megjegyzések a szöveg verseinek sorrendjét követik, mindig az illető szövegszónak, vagy versrésznek előrebocsátásával, melyre a magyarázat vonatkozik. A szöveg fejtegetését néhányszor félbeszakítják más tárgyakkal foglalkozó kitérések, melyek ama törekvésnek köszönik felvételüket, hogy a még emlékezetben élő tételeket a feledéstől megmentésük. Ezért a legcsekélyebb gondolatazonosság vagy tárgyrokonság, sőt a szerző neve elég ok, hogy a szoros összefüggés megbontásával más anyag is belékerüljön, ami a babyloniai talmud agádájának egyik fő jellemvonása. A tárgy hasonneműségénél¹⁹⁾ fogva nyert felvételt a Jehúdija (I. Krón. 4, 18.) fölötti elmélkedés יהודי szó (E. 2, 5.) alkalmából; 14 a. a prófétákról és prófétanókról, Abbá b. Kahaná azon megjegyzése alkalmából (3, 13-hoz), hogy Ahásvéros király gyűrű-levétele jobban előmozdította Izrael javulását, mint a 48 próféta és 7 prófétanó működése. Végre az egész gyűjteményt befejező Jismáél és Jákób fölötti chronologiai értekezés.

Ugyanazon szerzőnek különböző tartalmu mondatait a következő helyeken iktatták be: 10 b. (1, 1.) R. Lévi; 15 a. (5, 1.) R. Eleázár R. Chan. nevében; R. Benjámín b. Jepheth R. Eleázár nevében.

Maga a gyűjtemény az Eszther könyve elbeszélő részeit majdnem egészen²⁰⁾ felöleli és míg többi midrásaink nagyrészt csak a 6. f.-ig terjednek, a talmud agádagyűjteménye a könyv többi fejezetének magyarázatát is közli. A magyarázatok nagyjában szorosan a szöveghez tartozók, röviden, kevés szóval fejezik ki a beléfektetett agádikus értelmet és csak nagy ritkán

¹⁷⁾ R. Mathná (Sámuel tanítványa), Rábá, R. Nachmán b. Jiczchák R. Asi.

¹⁸⁾ Bacher „A babyloniai amórák agádája“ cz. munkájában (Budapest, 1878) 111. o. Ráb mondását tartja az eredeti gyűjtemény kezdetének. Steinschneider, Hebr. Bibliographie XVIII. k. 78. o. az ilyen különválasztást helyteleníti. ¹⁹⁾ L. Bacher i. h. 111.

²⁰⁾ A következő verseket tárgyalja: 1, 1—10. 12—14. 16. 22; 2, 3. 5—7. 12. 14—22; 3, 1. 6—11; 4, 1. 4. 5. 12. 16. 17; 5, 1—4. 11. 13; 6, 1—4. 10—12; 7, 9. 10; 8, 16; 9, 9. 10. 12. 25. 30. 32; 10, 3.

mutatnak a palaestinai midrásokhoz hasonló bőbeszédűséget. Ugy látszik inkább a fejtegetések lehetőleg bő anyagának²¹⁾ felvétele képezte a gyűjtő vagy szerkesztő célját és nem a midrásszerű előadás. Ezt talán magának a babyloni szellemnek, mely a halachai előadásban hasonlóan a tömörséget kedvelte, ridegebb volta okozta. Ha néha felül is emelkedik a tárgyilagos agádamagyarázaton, a palaestinai midrások báját, képzeletének gazdagságát sehol sem éri el.

Az agáda természeténél fogva itt is mondai, meseszerű vonások járulnak a bibliai elbeszéléshez, a tanító és elmélkedő agáda azonban ritkábban mutatkozik. Így épen az ethikus agáda szorul háttérbe, míg a szöveg tárgyi és mondai magyarázatának nagy szerepe jut. Az olyan szinpompás, meseszerű leírások is, melyekben a palaestinai E. midrások bővelkednek,²²⁾ itt alig mutatkoznak.²³⁾

A talmudi agáda gyűjteményt közvetlen forrásokra visszavezetni régibb munkák hiányában lehetetlen. De az előforduló tételek szerzőinek neve és a gyakrabban szereplő auctorok mégis támpontot nyújtanak egyes régi alapgyűjtemények nyomainak megállapítására és egyes fejtegetések eredetére nézve. Régi tanaiták tételei elég gyakran fordulnak elő: 12a. (1, 6-hoz) R. Jehúda és R. Nehémia véleménykülönbsége תניא-val van bevezetve; u. o.: ר' שמעאל תנא; 13a. (2, 7-hez) R. Méir, R. Jehúda és R. Nehémia fejtegetése s Ben Azzáj és R. Józsuá b. Karchá mondása; u. o. ר' מאיר תנא s 12a. (1, 8-hoz) ר' יהודה א' (ר' חנן) משום ר' מאיר; u. o. (2, 12-höz) תניא ר' יהודה א'; 15b. (5, 4-hez) תנא-al bevezetve 10 tanaita véleménye.²⁴⁾

²¹⁾ Pl. 15 b.: 5, 4-hez 12 magyarázata annak, mért hívta meg Eszther Hámánt a lakomára. — A fejtegetések bősége azonban inkább a magyarázott szövegszó és vers nagy számában mutatkozik.

²²⁾ Pl. a sorsolás jelenete, Isten elhatározza Izrael elpusztítását, a fák versengése stb.

²³⁾ Eszther megjelenése a király előtt kevés szóval van kiszinezve (3 angyal rendeltetik melléje más-más feladattal, E. imádkozik. Már a LXX. apokryphái ugyanezen jelenetet (5, 1. 2.) pompásabban írják le. A LXX-ban három szolgálója kíséri E.-t a királyhoz, de szolgálatuk elüt a talmudbeli angyalok rendeltetésétől. Mardocháj kitüntetése (6, 11) majdnem az egyedüli hosszabb, ékezebb színekkel tarkított leírás.

²⁴⁾ R. Eliezer (b. Hyrk.), R. Józsuá (b. Chan.), R. Méir, R. Jehúda, R. Nehémia, R. Jósze, R. Simon b. Menászja, R. Józsuá b. Karchá, (II.) Gamliel, mádiimi R. Eliezer (ez utolsót תניא vezet be).

Néhány barájtha szerző nélkül: במתניתא תנא 11a.²⁵⁾ (1,1-hez); 12a. (1,6-hoz); 12b. (1,12-höz); תנא: 12b. (1,16-hoz); 13b. (3,7-hez); 16a. (6,4-hez) és még egyszer Hámán multjánál (hogy borbély volt Kárczumban).

Ezen összeállításból nemcsak azon tanulságot vonhatjuk le, hogy gyűjteményünk régi forrásból meritett, hanem mint az idézetek alakja, mely barájtháknál használatos, mutatja, hogy Eszther könyvéhez agádikus barájthagyűjtemények is léteztek.

A szerzők neveinek vizsgálatánál feltűnik, hogy míg Ráb és Sámuel nevét kivéve²⁶⁾ alig egy-két babyloniai amóra²⁷⁾ emlittetik, Rábától a magyarázatok, tételek és hosszabb fejtegetések nagy számát foglalja magában ezen agádagyűjtemény.

Magyarázatának ezen nagy számánál²⁸⁾ fogva Bacher feltevése²⁹⁾ jogosult, hogy Rábának „itten az Eszther könyvét tárgyaló agádai előadásainak ránk jöttek a maradványai és hogy ezen gyűjtemény, mely mint egyetlen bibliai könyvhöz gyűjtött csaknem teljes *babylóniai midrás* nevezetes, első eredetére nézve Rábának vagy mindenesetre egyik tanítványának tulajdonítható“. Rábá fejtegetéseinek jórésze palaestina eredetű³⁰⁾ és az E. r. és Abbá Gorion gyűjteményekben részint palaestina amórák nevében, részint névtelenül fordul elő.³¹⁾ Ezen írásfejtegetéseket Rábá vagy egyszerűen közölte agádájában, vagy pedig átalakította,³²⁾ de a forrás megnevezése nélkül, a mit talán az ily agádák közkeletű voltának rovására kell írunk. A gyűjtemény tehát tulnyomóan 3 babylóniai amóra (Ráb, Sámuel és Rábá)

²⁵⁾ Ez ugylátszik nem E.-re vonatkozó midrásgyűjteményből való, hanem pentateuchusi midrásból. E. r. első pethichasorozatában, ugy mint itt Meg. 11. a., Sámuel után következik Lev. 26, 44 egy hasonló fejtegetése תנא ר' חייא צימן. A Szifrát szokták a midrások ily cziמן idézni. A kiadásban (a Schlossberg-félében: 112 b.) nincs meg.

²⁶⁾ Meg. 11a: 1, 1. — 12a: 1, 5 (kétszer). 6 (kétszer). — 13a: 2, 9. — 15a: 4, 1. 5. 17. fordulnak elő együtt. Azonkívül Ráb külön is néhányszor 11a: 1, 1 (המולך.-hoz); 12a: 1, 7; 13a: 2, 17; 15a: 4, 4; 15b: 5, 11.

²⁷⁾ R. Chiszdá (1, 1.), R. Káhaná (1, 16.), R. Huná (2, 12.), R. Nachmán (2, 5.), Abáji (Rábával 5, 4.), R. Pápá 15b. R. Chiszdá mondásához (5, 13). Hogy előadást tartottak Eszther könyve fölött, azt csak Rába, R. Nachmán b. Izsák és Asiról olvassuk. Meg: 11a.

²⁸⁾ L. Bacher i. h. 112. o. 27. j. ²⁹⁾ I. h. 112. o. 27. j. ³⁰⁾ I. h. 113. o.

³¹⁾ L. alább E. r. forrásvizsgálatánál E. r. és a talmud párhuzamos helyeinek összehasonlítását. ³²⁾ L. Bacher i. h. 113. s köv. old.

tételeiből alakult, egyes régi tanaitikus fejtegetések felvételével, azonkívül néhány palaestinaí amóra magyarázata is helyet talált.³³⁾

Szerkesztéséről semmi biztos adatunk nincs, de kétségtelen, hogy mai alakját már a talmud végszerkesztése idején, a 6. század végén nyerte. Mint forrásmunkát a későbbi E. könyvét tárgyaló midrások bőven kiaknázták, hogy minő mértékben és mily módon, azt az egyes gyűjtemények vizsgálata fogja mutatni.

A midrás Eszther rabbá (E. r.).

Szerkezete. A pethichák.

Eszther könyvének egy terjedelmes és régi forrásai miatt igen becses agádagyűjteményét találjuk a *rabbá* néven ismert, a pentateuchra és az öt megillára terjedő midrásgyűjteményben Eszther rabbá czimen.¹⁾ A régi kiadásokban hat szakaszra (parása) oszlik, melyek utolsója aránytalanul terjedelmesebb az előzőknél. Ujabb kiadásaink külső okokból az utolsó szakaszt 5 részre bontják s így összesen 10 parását különböztetnek meg. I. = E. 1, 1—1, 3. II. = E. 1, 4—1, 8. III. = E. 1, 9—1, 12. IV. = E. 1, 13—1, 22. V. = E. 2, 1—2, 5. VI. = E. 2, 6—2, 23. VII. = E. 3. VIII. = E. 4. IX. = E. 5, X. = E. 6., 7. és 8. fejezeteket tárgyalja. Az új felosztás alapján tehát egy-egy szövegbeli fejezet magyarázata külön-külön szakaszba jutott,²⁾ kivéve a 6—8. ff. midrásait, melyek csekély terjedelmük miatt csak egy szakaszt igényeltek.

³³⁾ R. Lévi, R. Eleázár (b. Pedáth), R. Jóchanán, R. Tanchum, R. Ászi, R. Jiczchák, R. Chanina, R. Józse b. Chanina, R. Józsuá b. Lévi, R. Jirmija is szerepel.

¹⁾ R. Máchir b. Abba Mári (Jalkut Máchiri, ed. Buber, Berdyczav 1899. 2 k). Midrás Ahásvérosnak nevezi. Alkábecz Salamon, מנות הלוי cz. agádikus E. commentárjában (Konstantinápoly, 1585) szintén így és még מדרש רבתי מדדש ר' דאחשו' דמנלתן, רבתי דאחשו', מדרש רבתי, מדרש ר' דאחשו' czimen idézi. — Zunz: Gottesdienstliche Vorträge 276. a Hagádáth Megillá nevet is említi.

²⁾ Az új parásák számozása természetesen nem lehetett a fejezetek számozásával egyenlő, mert már E. 2, 5-ig 5 szakaszra oszlott a midrás; tehát a ff. alapján szétbontva, a gyűjteményben folytatólagos számozást nyertek csupán. Az alszakaszok felosztása szintén ingadozó, még az újabb kiadásokban is. Mi a *varsói* 1867.-i kiadás szerint idézünk, — melytől az újabb *Romm*-féle kiadás (Vilna 1878.) csak a VI., VII. és IX. parásában tér el —

Az első öt szakasz felosztása szintén önkényes, mert E. 1,13-mal kezdődik a IV., holott a bibliai szövegszakasz e verssel (E. 1,13.) nem kezdődik, sem midrási szakaszkezdet (bevezetés, pethicha) e helyen nincs és külső ok, mint pl., hogy a III. és IV. együtt tulnagy terjedelmű volna, ezt nem indokolja; mert épen az első kiadásokban, melynek ezen felosztását újabb kiadásaink megtartották, a VI. aránytalanul hosszú.

Az első szakaszt a bevezetések (pethicha, prooemium) ³⁾ sora előzi meg פתחתא דאסתר רבה ר' פתח . . . 8 formulával kezdődő pethichát tartalmaz Ráb, Sámuel, R. Júda b. Szimon, R. Jiczchák, R. Lévi, R. Chaniná b. Adá, (ismét) R. Júda b. Szimon, és R. Berechja szerzőktől, azonkívül egy ר' . . . ייהי-ral bevezetett régi hagyományokon alapuló szakaszt a ייהי és ייהי בימי bibliai bekezdésekről⁴⁾ és 3 rövid versmagyarázatot⁵⁾ Ráb és Sámuel s R. Sám. b. Nachmánitól. E négy utolsó rész már külsőleg sem felel meg a szorosán vett pethicha alakjának. Az elsőnek — bár benne E. 1,1. ייהי szavára és Ahásvéerosra vonatkozik az egyik bőven részletezett példa — nincs pethicha jellege, mert nem versből indul ki, a többi pedig nem bevezetési formulával kezdődik; ezenkívül befejezésében egyik sem tér át a megelőzők mintájára E. 1,1-re az ottani formulával וכוין שראו וכו'. Ezeket tehát a többi bevezetések szerkesztője

egyrészt mert a több alszakaszra való osztás kényelmesebb idézést enged, másrészt mert a Romm-féle kiadásban a számozás hiányos (IX. 13-tól—19-ig nincs száma, sem beosztása). A két kiadás eltérését ide iktatjuk. — VI. p.: V2. 3. 4. = R2. — V5. 6. 7. = R3. — V8. = R4. — V9. = R5. — V10. = R6. — V11. = R7. — V12. = R8. — V13. = R9. — V14. = R10. — V15. = R11. — V16. = R12. — V17. = R13. — V18. = R14. — VII. p.: V3. 4. = R3. — V5. = R4. — V6. = R5. — V7. = R6. — V8. = R7. = V9. = R8. — V10. = R9. — V11. 12. = R10. — V13. = R11. — V 14. 15. 16. = R12. — V17. = R13. (ezután 19-ig hiányzik a felosztás, attólfogva p. egyenlő V és R.) — IX. p.: V2. 3. = R2. — V4. = R3. — V5. = R4. Különben is legtöbbször kitettük a verset, melyre a magyarázat vonatkozik, úgy hogy bármily kiadásban könnyen felkereshető.

³⁾ Ezekről bővebben értekeznek: Theodor: Zur Composition d. ag. Homilien, Monatschr. 1879 és 89 és Bloch: Studien zur Aggadah, Monatschr. 1885. évf. 166. s köv. o.

⁴⁾ E hosszú midrás teljes egészében e. f. (más sorrendben): Gen. r. XLII. 4; Lev. r. XI. 7; Ruth r. pethichasorozat a végén.

⁵⁾ A Ráb tétele után נ"ג-al kezdődő fejtegetés Meg. 10b. R. Jónathán bevezetése. A Sámuelnek tulajdonított magy. Meg. 10b. Rabbá b. Ofron bevezetése, míg R. Sám. b. Nachm. a talmud szerint Jes. 55, 33-ból indul ki.

aligha vette fel a gyűjteménybe, mert különben a többihez hasonló jelleggel ruházta volna fel őket, Ráb és Sám. mondásait pedig a sorban az illető szerzők bevezetései mellé helyezte volna.

A többi során feltűnik, hogy R. Júda b. Szimon két bevezetése nem áll sorban egymás mellett, mint az egyes szerzők bevezetései más midrásokban.⁶⁾ Ugyanezen és az utána következő R. Berechja pethichájának befejező formulája⁷⁾ pedig nem illik a tartalomhoz és mesterkéltén csatlakozik hozzá. E pethichának azon részét, mely 87-al bevezetve Jób 34,30-ból indul ki és mint R. Jehúda b. Szimon magyarázata áll itt, továbbá R. Berechja bevezetését tényleg egymás, kezdete szerint Abbá Góriónnak nevezett gyűjtemény elején találjuk meg csekély eltérésekkel.⁸⁾

Ráb és R. Júda b. Szimon mesterkélte bevezetései azon korra utalnak, melyben az önálló midrásalkotás megszűnt és a prooemiumszerkesztésben nyilvánult meg a gyűjtők tevékenysége.⁹⁾ Ráb bevezetése Deut. 28, 67. 68-ra von. több agádát tartalmaz, valószínűleg régi midrásokból;¹⁰⁾ hosszabb részletek találhatóak benne a Jerusálmiból.¹¹⁾ R. Júda b. Szimon bevezetése Am. 5, 19-ből kiindulva Jer. 5, 6. Zs. 18, 7. Én, én. 5, 2. hasonló vonatkozásu magyarázatait tartalmazza, melyek

⁶⁾ Écha r. kezdő pethicha sorozatában pl: 1—3. R. Abbá b. Káhaná; 4—7. R. Abbáhu R. Jósze b. Chan. nevében (u. l. a 4-nél is csak tradens R. Ab. és kiesett egy név); 8—11. R. Jiczchák stb.

⁷⁾ וכיון שראו הכל כן התחילו צווחין וי

⁸⁾ Ezen agáda felvétele olyképp történt, hogy az ottani A. G. mondotta öt dolog után következő versalkalmazás itt az אבא אוריין משום ר' גמליאל mondása elé kerül, mint a prooemiumvers második magyarázata. A befejező formula pedig, melyet E. r. a többihez alkalmazott, AG.-ban a tartalomhoz illő: וכיון כיון שראו הכל שאחשו' מוכר R. Berechja bevezetésénél והמן לוקח וכו'

⁹⁾ Lerner, Bereschith Rabba, Magazin 1881. évf. 134. s köv. o. . . . Nicht die Agadoth selbst, welche bereits die Amoräer zusammengestellt und in ihre Tafeln eingetragen, sondern die Methode ihrer Benutzung und namentlich die Art ihrer Verwerthung in der Prooemienbildung charakterisirt die spezifische Thätigkeit des Sammlers und liefert wesentliche Momente zur Bestimmung der Redaktionszeit.

¹⁰⁾ Midrásgyűjteményeink Deut.-mal aránylag mostohán bánnak.

¹¹⁾ A Rabbánan versmagyarázata Sekálím 51a. és Sabb. 11a. l. R. Chanin nevében. R. Simon b. Jócháj mondása a hozzáfűzött Trajánmondával együtt Szukkah 55b.

egyrésze más alakban és sorrendben a Sócher több midrásmunkában is e. f.¹²⁾ A R. Huna magyarázata utáni **ס"ג** vezeti be a szerző fejtegetését.

Az egyszerű pethichák: Sámuel, Lev. 26, 44. 24-ből¹³⁾; R. Jiczhák, Példab. 29, 2-ből¹⁴⁾; R. Lévi, Num. 33, 55-ből¹¹⁾; R. Chanina b. Adá, Koh. 10, 12. 13-ból indul ki.¹⁶⁾

Ezen hosszú sorozaton kívül, mely kezdő és végformuláival bizonyos egyöntetőséget árul el, magában a gyűjteményben is akadunk hol egyes bevezetésekre, hol egész csoportokra. Nemcsak értelmi szakaszokat vezetnek be, hanem néha tetszőleges verseket és a különféle pethichakezdő formulák¹⁷⁾ is váltakoznak bennük.

A II. elején (E. 1, 4-hez, mely vers nem szakaszkezdet) **כתוב**-vel Példab. 29, 11-ből indul ki.¹⁸⁾

A III. elején E. 1, 9 szakaszkezdethez hat bevezetés. Az első négy Ráb, R. Júda b. Szimon, Sámuel és R. Jiczhák egy-egy **פתח . . . ר'**-al bevezetett prooemiuma. E négy szerző az első pethicha-sorozatban (E. 1, 1-hez) is szerepel, amiből talán ezen részek közös gyűjtőjére lehet következtetni. — Csak Sámuel bevezetése (Jer. 51, 39) egyszerű. Rábé (Hab. 2, 15, 16-ból indulva ki) e két versnek csak itt e. f. magyarázatát tartalmazza (Nebukadneczárra és családjára vonatkoztatva), a versrészek olyatén elrendezésével, hogy **שמה גם אתה** mint átmenet E. 1, 9-hez, az egésznek végére kerül.¹⁹⁾ R. Júda b. Szimon bevezetése Jes. 3, 12-ből indul ki, s miután egy-egy félvershez más magyarázatok f. e., a czimbeli szerzőé következik.

¹²⁾ Zs. 18, 7-hez. Ed. Buber 140. o. A R. Jóchanán közbeszúrt magyarázatából Jer. 5, 6-hoz. Gen. r. XCIX, 3 és Lev. r. XIII, 5 csak egy részt közöl. Az adónemek (Ezra 4, 13) magyarázata = Gen. r. LXIV, 8.

¹³⁾ U. az mint Meg. 11a, de vonatkoztatása, ugyszintén az itt R. Chijja nevében közölt barájtháé is más. ¹⁴⁾ Meg. 11a. Rábá **ויהי** e verset alkalmazza.

¹⁵⁾ U. o. ¹⁶⁾ E fejtegetés Koh. r.-ban e vershez névtelenül.

¹⁷⁾ A pethichák **פתח . . . ר'**; **רה"ד**; **וש"ה**; **כתוב**-al vagy minden formula nélkül idézhetik a verset, melyet a szövegre vonatkoztatnak.

¹⁸⁾ Ex. r. IX. 5. **ס"ג**-al bevezetve csak a vonatkozásokat közli és a midrásban e bevezetés után köv. 4 magyarázat közül, R. Júda b. Szimonét kihagyva, hármát; az elsőt névtelenül. Eszth. r.-ban kül. helyénvaló e midrás és III. 9. is Vasthínál mintegy refrainszerűleg hivatkozik reá.

¹⁹⁾ Közbesző egy adomaszerű részt Merodach Báládonról (**אמר**) „mondják“ vezeti be), mely Pesz.dRK. 13b. 14a.; Sir. r. III. 3 hasonlóan közöletik. B. Synh. 96a. némileg eltérően.

R. Jiczchák bevezetése (Jes. 43, 22—24-ből indul ki) Izrael bálványimadásáról és annak átkos következményeiről szól. Végvonatkozásától eltekintve Echa r. 10. prooemiumával azonos.²⁰⁾

Az 5. és 6. bevezetés zsoltárversek כתיב formulával kezdődő fejtegetése (10, 14. ill. 17, 13. 14.) Mindkettő hasonlóan végződik *אחה שנשתיירה לו עשית אותה אנוסמה* ²¹⁾ במלכות. שאינה שלה ואיזו זו וישתי. Az 5. két párhuzamos részből áll; az egyik Ézsauról és farkasszoptatta utódairól, Romulus és Remusról szól, a második Nebukadneczárról és utódáról Vasthiról, ki idegen birodalomban Augusta אנוסמה. E bevezetés tartalma némileg más alakban Sócher többan e vershez (ed. Buber 95) is megvan.²²⁾ — A 6. a pethichaszöveg 3 alkalmazását közli. Az elsőt Lev. r. III. 6, a másik kettőt Sócher tób e versekhez (ed. Buber 133. o.) majdnem szószerint közli.

Az V. elején (E. 2, 1-hez) ismét egy művésziesen szerkesztett pethichára akadunk. Czimébe a benne előforduló első magyarázat szerzőjének neve R. Azárja került כתיב formulával. Példab. 23, 29—35-ből indul ki, a bor átkos következményeit fejtegeti és a javithatatlan részegesekről szóló tréfás adomákkal²³⁾ fűszerezi versmagyarázatát. A versek egymásutánja (31. 34. 35. 29. 30. 32.) világosan elárulja, hogy valamely folytatólagos magyarázat rendje lett felforgatva és a 32. vers *וכצפוני* fejtegetése, mint alkalmas átmenet a végére került. A 4 utolsó vonatkoztatás hijján az egész bevezetés hasonló rendben Lev. r. XII. elején f. e.²⁴⁾

²⁰⁾ Echa r.-ban a vége a szentély elpusztulására von., a mi a midrás tartalmánál fogva okszerü. Midrásunk a befejezést az Ahásvéros és Vasthi lakomájára vonatkoztatja, a mi mesterkéltn befejezés az áldozatoknál tanusított közöny (Jes. 43,23.24.) fejtegetése után.

²¹⁾ A nn. alak a helyes; a 6. végen אנוסמוס erre javítandó.

²²⁾ Sócher többan fordított sorrendben. Ez valószínűvé teszi, hogy E. r. belőle vagy forrásából meritette ezt, mert a Nebukadneczárra vonatkozó magyarázatot teszi utolsó helyre, hogy Vasthira térhessen át. A R. Simon b. Jóchájról szóló legenda E. r.-ban aramul és bővebben van meg, mint S. t.-ban. E legenda: j. Sebiith 34dk.; Pesz. dRK. 88b. s köv. l.; Gen. r. LXXIX. 6 és Koh. r. X. 11. itteni alakjának megfelelőbben.

²³⁾ *עוברא הוה בחד בר נש* és *מעשה באדם אהד* vezeti be.

²⁴⁾ Kiadásainkban névtelenül, de az Áruch tanusága szerint סנטמא s más czikkeken (l. Zunz, GV191o.k), Lev. r. is régen *פתה ר' עוריה* czimen közölte. — Nem valószínű hogy E. r. onnan vette át ezen pethichát, mert különben a 32. v.-nek Lev. 10, 1-re való alkalmazása után (a meddig Lev. r.-ban e prooemium terjed), nem vezette volna végig három más példával a bibliai történetén, hanem utána mindjárt E. 2, 1 példáját közölte volna.

A VI. elején (E. 2. 5-höz) minden formula nélkül Zsolt. 103, 3-ból kiinduló szakaszkezdet, melynek egy részét más verzióban a talmud közli.²⁵⁾

A VI. 10. (ed. Romm 6.) Ex. 17, 14-ből kiinduló כתיב-vel bevezetett rész, mely E. 2, 11-hez tartozik, itt már helyénél fogva (E. 2, 7. magy. előtt áll) toldaléknak bizonyul. A Tanchúmában, בשלה szakasz végén találjuk ezt (ed. Buberben nincs).

A VII. elején (E. 3, 1-hez) három bevezetés van. Az első kettő közös jellemvonása, hogy az AG midrásban e versnél e. f. példázatokot dolgozzák fel. Az első וישׁה-vel Zsolt. 37, 20-ból indul ki és az AG második helyen (וישׁה את כסא) közölt példázatát használja fel²⁶⁾. A második Zsolt. 92, 8-ból indul ki; szerkezete a pethichaszerkesztők kezére vall. Az AG-ben a משל előtt nevezett R. Józsuá b. Lévi (E. r. csak R. Lév) itt a וישׁה kezdet elé kerül, mint az egésznek szerzője.²⁷⁾ A 3., mely Jób 20, 6. 7.-ből indul ki כתיב formulával, AG-ban (ed. Buber 21. o.) bővebben, Lev. r. XVI. 3. (Lev. 14, 2-höz) más vonatkozásban f. e.²⁸⁾

VII. 7. (E. 3, 2-höz, a mi nem szakaszkezdet) R. Jósze b. Chan., Zsolt. 140, 6-ból kiinduló bevezetése AG-ban (22. r.) némi változással e. f.

VII. 22. (E. 3, 17-hez; e vers sem szakasz eleje) két כתיב kezdetű bevezetés Ex. 1, 22. illetőleg Példab. 17, 19b. versekből indul ki.²⁹⁾

A Midrás többi része.

A pethichák tárgyalása során egyes bizonyítékokat találtunk arra, hogy más midrásgyűjtemények felhasználásával készült a Midrás Eszther rabbá és hogy világosan toldásnak bizonyuló részeket is tartalmaz. A midrás többi részének vizsgálata nem-

²⁵⁾ Kethuboth 50a. דרשו רבותינו שביבנה E. r. טרפון ר' בעל"ת ר' שאלו תלמידיו את ר' טרפון. Sócher tób e vershez (ed. Buber 454. o.)

²⁶⁾ E. r.-ban e példázat egy részlettel bővebb.

²⁷⁾ A Párim Áchérim II.-nek nevezett gyűjteményben (Buber, Samml. ag. Comm. 66.o.) sem találjuk ezen átalakítását. Ott is וישׁה vezet be u. a. verset, de R. Lévi (!) neve csak a példázat előtt áll.

²⁸⁾ לעננה . . . לרומא a 6. vers e magyarázata csak Jellinek AG. kiadásában (Beth Hamidrasch I. 7. o.) van meg.

²⁹⁾ Az első hasonlóan Párim Áchérim I. 50. o.; bő, eltérő alakban Tanch. תולדות sz. végén. — Nevezetes, hogy E. r. legvégén (X. 15.) a befejező rész is pethichaformulával (הה"ד) kezdődik. Zsolt. 66, 3-t fejtegeti.

csak ez eredményt igazolja, de azt is kétségtelenné teszi, hogy a munka mai alakjában nem egységes szerkesztés terméke, nem kerek, egyöntetű egész, hanem darabos, több gyűjteményből összerótt kompiláció. Mielőtt még forrásainak részletes kimutatásába fogunk, külső jelekből szolgáltatunk bizonyítékot állításunk igazolására. A kompiláció legbiztosabb jele ugyanis egyes részek ismétlődése, a mire midrásunkban elég gyakran van példa.

I. 12. (E. 1, 2-höz). A trónleírásban több példa. A szakasz elején: אמרו לו כל מי שאינו קוזמיקרטור בעולם אינו יושב עליו, vége felé: אמרו ליה מי שאינו עשוי קוזמיקרטור בעולם אינו יושב עליו. Háromszor ismétlődik benne a ¹⁾מלכתו כתיב ²⁾kétszer ugyanazon összefüggésben עמד געשה לו כסא משלו בדמותו הה"ד על כסא מלכותו על כסא מלכתו כתיב és עמד עשה משלו בדמים הה"ד על כסא מלכותו מלכתו כתיב.

II. 1. (E. 1, 4) R. Berechja R. Chelbó nevében: בין מן דידיה: כהדא צרצרא: III. 9. R. Berechja³⁾: לא דידיה מתגלגלת בת קבריא דמתגלגלא דילה ודלא רילה.

II. 4. R. Chijja vendéglátó barátja kérdezi tőle: מה אלהיכון: עתיד דעביד לבון יותר מכאן.

II. 5. Ahásvéros kérdezi⁴⁾: יכול אלוהיכון עתיד דעביד לבון יותר מכן: mindkét helyen a feleletben Jes. 64, 3. vers f. e.

II. 9. (E. 1, 7.) R. Nachmán és II. 13. (E. 1, 8.) R. Sámuel b. Nachmán: בא וראה שלותו של אותו רשע וגו' a mi a 8. vershez nem is illik.

III. végén (E. 1, 12.) és V. 2, (E. 2, 1.) a כשך hasonló magyarázata.

VII. végén (E. 3, 15.) és VIII. elején (E. 4, 1.) csekély eltéréssel R. Chanina mondása.⁵⁾ מן דאמר רחמנא (קודשא בריך הוא) ותרון הוא יתותרון (בני) מעוהי אבל (אלא) מאריך רוהיה וגבי דידיה (דילה).

¹⁾ A maszóra szerint tényleg nem defective, hanem plene מלכותו van.

²⁾ Ugylátszik hogy az אמרו-val kezdődő történeti résztől I. Kir. 10, 19 folytatólagos magyarázatáig (R. Acha) más forrásból való toldás. E rész kihagyásával Pesz.dRK. (ed. Buber) 7b. leírásának megfelelő.

³⁾ U. o. „sirmadár pompázik akár a sajátjával, akár a máséval“. Az utóbbi helyen a II. 1. Ahásvérosra vonatkozó négy magyarázata, itt következtetés (אין גם אלא רבוי) útján Vasthira is alkalmaztatik.

⁴⁾ E rész AG. 9. o., de nem Ahásvéros kérdezi; ott csak אמרו לישראל.

⁵⁾ E. f. még B. kamá 50a, jer. Bécza 62b, Sekálim 48d, Táánith 65b, Gen. r. LXII, 4 csekély eltéréssel.

VII. 18. végén és VIII. 3. (E. 4, 4) a ותהלהל magyarázata⁶⁾ מלמד שפרסה נדה.

Ezen ismétléseken kívül kompilációra vall még a versmagyarázatok elhelyezése. Pl: VI. 1. (E. 2, 5) előbb איש-re von. tételek, azután a következő rendben a מרדכי יהוי (2) היה végre ismét מרדכי szókat fejtegeti. Továbbá a megjegyzés X. 5. (6, 11) ועבד ליה כל מה דאמרין לעיל.

Már a külső jelek is elárulják tehát, hogy több forrásmunka állott a kompilátor rendelkezésére. A midrásmunka korának és alakulásának megvilágítása céljából szükséges a források felderítése, azon gyűjtemények megállapítása, melyekből az illető midrás merített. Ezt a más munkákkal párhuzamos tételek összehasonlítása, az illető részek szövegének, összefüggésének alapján lehet csak, még pedig nem mindig biztosan eldönteni. Következőkben mutatjuk ki az E. r.-nak más munkákkal közös tételeit, párhuzamos fejtegetéseit, levonva az összehasonlítás és szembeállítás révén — melynek lényeges eredményét a kísérő jegyzetek mutatják⁷⁾ — nyert következtetéseket az az illető munka felhasználását és ennek mikéntjét illetőleg.

Előbb a sajátos E. midrásokkal egyező részeket tárgyaljuk, vagyis a talmud E. agádája és az Abbá Gorion midrás E. r.-nak megfelelő tételeit, ezek után a más gyűjteményekkel érintkező fejtegetések kerülnek sorra.

A talmud Esztheragádájával párhuzamos helyek.

I.1.(1,1-hez)R.Józsva b.Karchá = 11a.Sámuel — R.Tachlifa b.b.Cháná — 11a.Ráb⁸⁾ — I.3.Rabbánan = 11a.R.Joch. — I.4.(India és Aethiopia közelsége) = 11a.⁹⁾ — II.1.(1,4-hez) R.Lévi = 12a.R.Jószé b.Chan. — II.8.(1, 6-hoz) R.Jehúda és Nech. = 12a.¹⁰⁾ — II.9. R.Huna(ר שזור) = 12a — II.11, (1,7-hez)Sám.b.Nachmán = 12a. Rábá¹¹⁾ — III.11.(1,10-hez) R.Józsva b.Lévi = 12b.Rábá. — III.13.R.Aibó = 12b. — III.14.

⁶⁾ Utóbbi helyen רבנן דתמן nevében. Ráb magyarázata ez.

⁷⁾ Maga a megegyező tételek szembeállítása ugy E. r.-nál, mint a többi tárgyalt E. midrásnál, mely munkánk lényeges részét képezi, ezen értekezés keretét messze túlhaladja és így csak a kimutatást közöljük a lényegesebb eltérések felemlítésével, levonva az összehasonlítás eredményét.

⁸⁾ E. r.-ban nincs, különben bőven kifejti.

⁹⁾ Ráb és Sámuel vitájában a második vélemény. Meg. גבי הרדי הווי קיימי. ¹⁰⁾ דבר קל הוא E. r. ¹¹⁾ Égi szózáttal bőviti Rábá.

(Vasthi üzenete) = 12b.¹²⁾ — IV.1.(1,13-hoz) = 12b. — IV.2. (1,14 e.f. nevek vonatkoztatása az áldozati kultuszra) = 12b. R.Lévi. — IV.6.(1,16-hoz) = 12b. R.Kahaná — VI.9.(2,7-hez) R.Pinchász s R.Chamá b.Góron = 13a. R.Achá. — VI.17. (2,21-hez)R.Berechja R.Lévi nevében = 13a. R.Chijja b.Abbá R.Jóch. nevében.¹³⁾ — VII.18.v. és VIII.3.(4,4לתהלהל-hoz) = 15a.Ráb — VIII.4.(4,5-höz Hathách az Dániel) רבנן דתמן = 15a.Ráb — U.o.מזה ועל מזה = 15a.R.Jiczchák. — VIII.7. (4,15-höz) תמן אמרין = 15a. Ráb. [IX.2.(5,14-hez) רבנן דתמן = Chullin 139b. R.Mathná.] — X.2.(6,4-hez) תנא ליהבין = 16a.¹⁴⁾ — X.4.(6,10-hez (אמרין תמן) = 16a. — X.5.(Hámán lányáról) = 16a. — X.6.(6,12-höz) = 16a. R.Séseth X.7. = 16a. — X.13.v. אמרין (תמן Dán.7,5 magyarázata) = 11a.(תני ר' יוסף).

A talmudban előforduló midrások közül E. r. néhányat régibb szerzőnek tulajdonít; ⁵⁾ babyloniai amóráktól származtatott agádákat E. r. palaestiniaiak nevében közöl.¹⁶⁾ Ezeket tehát E. r. nem a talmud midrásgyűjteményéből idézi, hanem palaestinaik forrásokkal rendelkezett e részben is. Egyes névtelenül előforduló agádák, melyek a talmudban szerző nevével közöltetnek, nem döntenek meg e következtetést, mert közkézen forgó számos tétel szerzője ismeretlen volt és később azoknak tulajdonították őket, akik az illető régi agádát előadásaikban felhasználták.¹⁷⁾ E. r. utolsó parásáiban azonban רבנן דתמן és תמן אמרין felirással a b. talmudban e. f. magyarázatokat idéz.¹⁸⁾ Feltűnő, hogy épen csak a volt VI. parásában (kiadásainkban VI.—X.) találjuk az idézés ezen módját.¹⁹⁾

E. r. és Abbá Gorion²⁰⁾ (AG) párhuzamos magyarázatai.
II.1.(1,14-hez)R.Tanchuma = 8.o.²¹⁾ — II.5.(1,5-höz)R.Chaniná

¹²⁾ AG.-ból vette E. r. A palaestinaik forrásokban álló comes stabulati helyett a hasonértelmű perzsa szót áchurjâr használja a talmud.

¹³⁾ Gen. r. LXXXVIII, 2 is R. Jóch. nevében. — ¹⁴⁾ Versek nélkül.

¹⁵⁾ I, 1. R. Józsuá b. Karchá = 11a. Sámuel.

¹⁶⁾ Ráb — R. Táchlifá b. b. Cháná; Rábá — R. Józsuá b. Lévi; R. Achá — R. Pinchász és R. Chámá b. Gorion; R. Chijja b. Abbá R. Jóch. nevében. — R. Berechja R. Lévi nevében. ¹⁷⁾ Bacher, A bab. amórák agádája 113o.

¹⁸⁾ 3 Rábtól való, 1 תני ר' יוסף, 1 R. Mathná és 1 névtelen.

¹⁹⁾ I. 2. R. Berechja בשם רבנן דתמן = Gen. r. XXVII. 4. בשם ר' חנן.

²⁰⁾ Ed. Buber, Samml. ag. Comm. z. B. E. Wilna 1886. oldalszámait szerint idézünk.

²¹⁾ Nebukadneczár Euphratesbe süllyesztett kincseit E. r. szerint Isten fedi fel Cyrusnak, AG. szerint maga Cyrus találja őket.

b.Pápa és R.Chaniná b.Agil²²⁾ = 9.o. — II.11.(1,7-hez) = 10.o. — II.13.(1,8-hoz) = 11.o.²³⁾ — U.o. R.Binjámin b.Lévi = R.Lévi.²⁴⁾ — II.14 = 12.o.²⁵⁾ — III.9.(1,19-hez)R.Józsuá b.Korcha s R.Méir = 13.o. — III.10.(1,9 α "-tól, R.Abin és R.Júdán s R.Lévi, R.Jóch. nevében²⁶⁾ = 13. s 14.o. — III.11.(1,10-hez) R.Jiczchák = 14.o. R.Lévi.²⁷⁾ — III.12.R.Jóchanán(a nevek magyarázata) = 14.o.(névtelenül és hiányosan) — U.o. R.Simon b.Jannáj = R.Jiczchák.²⁸⁾ — III.14.(1,12-höz) = 15.o. — III.15. R.Jóch. (két mondása) = 16.o. (az első R.Chan. nevében). — IV.1.(1,13-hoz)R.Szimon = 16.o. — IV.6.(1,16-hoz) R.Jóch. = 17.o.(névtelenül).²⁹⁾ — IV.9.(1,19)R.Chan.b.A. = 17.o. — V.2.(2,1 β -hoz) = 16.o. (hozzáfüzve 17.o.2.s.). — VI.13. (2,15-höz)R.Nehémia = 18.o. — VI.15.(2,17-hez)R.Chelbó = 19.o.³⁰⁾ — VI.17.(2,21-höz)³¹⁾ = 20.o. — VII.1.2.3. = 21. s 22.o.³²⁾ — VII.4.(R.Pinchász meséje az éneklő rókáról) = 21.o.

²²⁾ E. r. עיגול, AG. עטל. Agil: l. Bacher, Ag. d. pal. Amoräer III. 525.o.

²³⁾ Fordított sorrend és lényeges eltérés. E. r. כדת כל אומה ואומה אילן ; AG. כדאי ולא שאתון המרא דבויקין, אייתי להון המרא דקוליה כאילין מדאי לא. AG. α : כדאי ולא שאתון המרא דבויקין, אייתי להון המרא דקוליה מאן גרנא [אלהן] (ארטון) tehát teljesen elütő verziók.

²⁴⁾ AG.-ben sokkal bővebb ezen tétel. E. r. talán csak kivonatát közli.

²⁵⁾ E. r. az elejét átalakítja: Isten maga sem képes arra. De ez ellentétben áll a tétel befejezésével. Az ἀργέστης szélről szóló rész e. f. Lev. r. IX. 6. Num. r. XIII. 3. Sir. r. IV. 31.

²⁶⁾ E. r.-ban: 1, 9 למלך szaváról, AG.-ban: 1, 10 מלך szaváról szól a tétel, hogy Istenre vonatkozik. ²⁷⁾ AG. csak körvonalait nyújtja a fejtegetésnek.

²⁸⁾ E. r. משהק אני עליהן אביא נתיית מאחורי הקוריים ; AG. [משהק] (מצהק) עליהן אביא נתיית מאחורי הקוריים. Buber a משהק-el olvassa és nevetni értelemben fordítja. (Gen. r. LXXI,2. alapján, hol ugyanez a kép סונשין „gúnyolódni“ szóval f. e.) Ez azonban semmi értelmet nem adna itt, hol a többi neveket valami bajra magyarázzák. T. I., mely palaestinai midrásokat is felhasználta, következőképp paraphrasálja ezen אבנתא nevet, עתיד מרי עלמא לעסאה, tehát ש-nek olvasták s fordítja עסא szorit, présel szóval. Ez pedig kitűnő értelmet nyújt és e szerint a midrás tétele olvasandó „préselem őket mint a prés rúdja mögötti szőlősajtólók“. L. Levy-WB. III. 554. (Gen. r. LXXI, 2.-t fordítja: auch die Keltertreterinnen hinter den Pressbalken schmähten sie. Buber 14. o. 207. j. helytelenül: Unter der Schnurre des Webstuhles).

²⁹⁾ E. r. összeköti R. Jóch. mondását a jer. talmudból vett részszel.

³⁰⁾ E. r.-ban versmagyarázat ez, תחת-תחת nek olvassa: szálljon le Vasthi, lépjen fel (תיסק) Eszther.

³¹⁾ A helyes olvasat mint AG κολαστήρ קלוסנטרין hóhér. L. Levy WB. IV. 315.)

³²⁾ E. r. első példázata (a számár és vemhe) egy részlettel bővebb. AG.-ban E. r. első példázata a második helyen áll.

(egészen aramul) — VII.5.R.Jehúda = 21.o. — VII.7.(3,2-höz) = 22.o.³³⁾ — VII.9. = 22.o.³⁴⁾ — VII.10.(3,5-höz) = 23.o. — VII.12.(3,6-hoz) = 23. s 24.o.³⁵⁾ — VII.13.(3,7-hez) a sorsolás jelenete = 24. s 26.o.³⁶⁾ — VII.14.(3,8-hoz) = 26.o.³⁷⁾ — VII.15. (... וילמלך אין שיה) = 27.o.R.Lévi. — VII.17.(3,9-hez) Ahásvéros aggodalmái,³⁸⁾ a tanácskozás, A. levele, Hámán és Mard. találkozása³⁹⁾ = 27—31.o. — VII.18.R.Jiczchák Nappácha midrása = 32.o. — VII.19.(visszatér 3,9-hez) = 27.o. — VII.20,21. (3,10-hez) = 27.o. — VIII.3.(4,4-hez) רבנן דהנא = 35.o. — VIII.5.(4,7 קרוו) = 46.o. — IX.2.(5,13-hoz) Zeres tanácsa = 36. s 37.o. R.Eleázár R.Chan. nevében. — U.o.(5,14-hez) a fák versengése = 41.o.l.(7,10-hez).⁴⁰⁾ — IX.5. az iskolai és égi jelenet = 37.o.⁴¹⁾ — X.4.5.(6,11-hez) = 40—43.o.⁴²⁾ — X.6. (6,12-höz) = 41.o. — X.7. Hámán 4 mestersége = 41.o.

AG és E. r. párhuzamos agádáinak vizsgálatánál mindenképp előtt feltűnik az, hogy alig egy felel meg szószerint a másiknak. Majd az egyik bővit és szinez ki, majd a másik. Általá-

³³⁾ A forrás előtt szomjan haló farkas példázatát AG.-ban R. Chan. mondja.

³⁴⁾ אִיסְנַטְרִין signatoriust, AG. יליד בית-al magyarázza. — E. r. dramatizálja e részt, AG.-ban az egész Mard. üzenete.

³⁵⁾ A mit AG. R. Lévinek előbb közölt hasonlatához hozzáfűz, azzal E. r. kezdi. R. Simon b. Jósze b. Lakunjá hasonlata — egy részlet kihagyásával — AG.-ban névtelenül f. e.; de az AG. t használó Jalkut u. ezen nevet közli, tehát AG.-ban is megvolt. R. Chijja b. Jannáj hasonlata AG.-ban nincs.

³⁶⁾ E. r.-ban sok a vers- és szóbővítés, számosabbak az indokok is. AG a napokat megszemélyesíti. E. r. szerint a nap fejedelme lép fel. A csillagképeknél AG rendszeren csak verseket idéz a nevek után, E. r. az érdemét, Izr.-hez való viszonyát is említi. E. r.-ban az egész részt R. Chánán és Tanchuma bizonyítékokkal támogatják. Talán Tanchuma iskolája által nyerte ezen bővebb alakot.

³⁷⁾ E. r.-ban ezt megelőzi egy PA I. 49. o. l. R. Berechjától R. Eleázár nevében közölt részlet. A kalendas és saturnáliát AG nem említi.

³⁸⁾ E. r. R. Simon b. Lákis nevében közli aramul. AG a támadókat részletesen felsorolja. ³⁹⁾ Ezt E. r. élénken kiszinezi.

⁴⁰⁾ AG.-ban ezen tétel vége (a tövisből készült a bitó) ellent mond előbbi adatának 37.o. 5,1-hez, (hogy czédrus volta bitófa.)

⁴¹⁾ A sok kisebb eltérés, rövidítés és bővítéstől eltekintve, érdekes, hogy E. r. nem közli azt a megkapó részletet, mikor a tanítványok könyvtékercseit összegyűjtik s átadják Mard. tanítójuknak, mondván: azt hittük, hogy a tó ra hosszú életet nyújt, de nem történt így, nesze vedd vissza könyvedet. U. l. E. r. azért hagyja ezt el, mert a tóra elleni vád.

⁴²⁾ Pesz.dRK.72a.b. és (bővebben) Lev. r. XXVIII. 6. R. Lévi nevében. — E. r. a görög κόμης h. a latin dominus (קומים — דומין) szót használja (Hámán panaszában).

nosságban megállapítható, hogy a hosszú, szabad agádák, pl. a sorsolás, a levél stb. E. r.-ban bővebb alakban, szebb nyelvezet által válnak ki, míg különösen az első részek hasonló agádái E. r.-ban régibb színezettel bírnak. A részletes vizsgálat más eltérésekről is tanuskodik. Találunk rövid agádákat E. r.-ban, melyeknek AG-ban hasonló tartalmu bővebb verziók felelnek meg, így E. r. II.13. végén (E. 1,8) a **מתקן**-ról szóló AG 11. o. bő alakban. Legtöbbje E. r.-ban mutat fejlettebb alakot, de gyakran eredetibb, őszibb foglalatban, pl.: III.11. (E. 1,10) hol **איתרון** az iskolai tárgyalások párbeszédese alakja őszibb szövegezésről tanuskodik, míg AG.14.o. a kérdés és felelet foglalatát elhagyva, közvetlenül a tétel után, bizonyításnak közli E. r. feleletét.

E. r.-ban versmagyarázat AG.-ban szabad midrás, pl. VI.15. (E. 2,17) **תיהת ושתי תיסק אסתר**, AG.19.o. csak tartalmilag hasonló, **טרד איקונין של ושתי**. — A magyarázott versre nézve néha lényegesen eltérnek pl. III.10. (E. 1,9) R.Júda s R.Lévi a R.Jóchanán nevében közöl exegetikus szabályt a **למלך** szóról, míg AG. (E. 1,10) csak a **מלך**-ről.

E. r. kettős példázatából VII.1 (E. 3,1), AG. 20.o. a második részt nem közli. — Tartalmukban hasonló midrások néha teljesen elütő fogalmazásban és összefüggésben jelennek meg, pl. VII.12. R. Simon b. Jósze b. Lakunjá hosszú agádája, melyet AG. 23—24. o. fordított sorrendben, rövidebben és R. Lévi nevében közöl. A tradensek nevei különben is gyakran eltérnek, pl. III.11. R. Jiczchák=AG. 14. o. R. Lévi; III.12. R. Simon b. Janáj=AG. 14. o., R. Jiczchák stb. — E. r.-ban szerzők nevében közöltetnek tételek, melyek AG.-ban névtelenül f. e. és viszont fordítva is.

Ha tekintetbe vesszük E. r. első parásáinak az AG.-tól néha lényegükben eltérő és legtöbbször régibb színezetet eláruló részeit, a sok egymástól eltérő hagyományt és szerzői nevet, aligha állhat meg Buber véleménye, melyet bevezetésében (III. 1.) és szöveget kísérő jegyzeteiben minduntalan hangsúlyoz, hogy E. r. „a mi AG.-unkból merít és bővít az késő midrások módjára“.⁴³⁾ Az olyan tételek, melyek nemhogy újabb

⁴³⁾ Jellinek, Beth Hamidr. I. k. XIV. 1. is tulmegy a határon, midőn az egész E. r.-t az AG kibővítésének mondja: . . . vermuthe ich, dass Midr. Rabba zu E. nur eine erweiterte Umarbeitung des Midr. AG ist. — Őt követi Grätz MSchr. II. évf. 348. o.

átdolgozásra nem mutatnak, de ellenkezőleg a régiség pecsétjét hordják magukon, megdöntik amaz állítást, hogy E. r. ezen részei a mi AG. gyűjteményünk átdolgozása. Ezen eredmény látszólag igazolná a másik hypothézist, mely szerint AG. az E. r. kivonatolása.⁴⁴⁾ Az E. r. utolsó parásái azonban — és ezek tartalma az AG. gyűjtemény javarészét alkotja, — határozottan AG. agádái feldolgozásának látszanak: késői szinezetben jelennek meg E. r.-ban, versbizonyítékokkal, synonym szavakkal bővitve, alakjuk csinosabb, héberségük tisztább és olykor a mi AG. szövegünk felhasználásának biztos nyomaira utalnak. Pl. R. Jiczchák Nappácha midrásában AG. egy helyütt ezt közli: שבשבילה רבו אנהותי בכל יום, E. r.-ban ez így hangzik: שבשבילה רבו אותותי ומופתו לכל הקמים עליהם לרעה.

A midrás feldolgozója AG. אנהותי szavát olvasta אנהותי-nak, melléje synonym szót tett és mondattá bővitette; ellenkezőleg következtetni bajos volna, mert a más értelmű teljes mondat nem érthető félre és az utána következő vers (Deut. 32, 26) is אנהותי helyességét bizonyítja, a blasphémia daczára. Azon feltevés ellen, hogy AG. az E. r. kivonata, különben más nyomatékos okok is szólanak. E. r. ugyanis, mint már fent megállapítottuk, mindenesetre több Eszther könyvére vonatkozó agáda-gyűjteményt egyesít magában. Tehát már a valószínűség is ellene szól, hogy a több forrásmunkát egyesítő E. r.-nak kivonata legyen az önmagában egyszerű gyűjtemény. Azonkívül már a pethichák tárgyalásánál ráutaltunk arra, hogy az AG. elején álló két résznek befejezése milyen természetes, míg E. r.-ban mesterkélte, a tartalomhoz nem illő, de E. r. többi pethichavégével egyenlő; ami arra enged következtetni, hogy a gyűjtő alakította át és alkalmazta e kettőt is a többihez. A valószínűséget bizonyossággá fokozza az a tény, hogy mai AG. midrásokban néhány, valószínűleg újabb toldalékon kívül (melyekről ezen midrásgyűjtemény tárgyalásakor lesz szó) olyan régi, szerző nevével tradált néhány midrást találunk, mely semmiféle más eredeti midrásmunkában, sem E. r.-ban nincsen meg. Igy pl. AG. 19. o. (E. 2, 20.) R. Jehúda b. Szimon a R. Józsuá b. Lévi nevében tradált midrása (Ahásvéros vallatja Eszthert, ki származásáról hallgat), melynek E. r.-ban nyoma sincs. AG. 21. o. (E. 3, 1.) a א'ג-al bevezetett részben három feleletet

⁴⁴⁾ Brüll (Jahrbücher VIII. évf. 149. o.) és Posner (D. Targum Rischon zu d. bibl. Buche E. 45. o.) ezen véleményen vannak.

közül (R. Jehúda, R. Nechemja s Rabbánan) a מי הרהר kérdésre. Ezek közül E. r.-ban (VII.5. E. 3.1-hez) csak a R. Jehúda mondását találjuk, de AG.-ban a teljesebb tradíció — a két vitatárs egymás mellett — van meg. Ezen agádák régisége és eredeti volta ellen semmi sem szól. Ha tehát AG. az E. r. egy fiatalabb kivonatolása, ezen agádáknak E. r.-ban is elő kellene fordulniok.

Az AG. ennél fogva ősi midrás és nem új kivonat. Mivel-hogy pedig E. r.-ban egyes részek eltérő alakban és régibb színezetben fordulnak elő, fel kell tételeznünk, hogy E. r. egy olyan régi midrásgyűjteményt használt fel, mely magában foglalta a más hasonló palaestinaei gyűjteményben — AG-ban — más verzióban meglevő agádák nagy részét is. Vagyis közvetlenül egyik sem függ a másiktól, de E. r. egy AG-hoz lényegében hasonló ősi gyűjteményt dolgozott fel, hol ősi alakját meghagyva, hol meg — és ezt különösen a szabad agádáknál észlelhetjük, melyeknél a csapongó képzelet nem köti magát a szóhoz — bővitve, csinosítva, eredeti alakján változtatva. Vizsgálatunk végeredménye tehát az, hogy AG. nem függ E. r.-tól; E. r. egy AG.-hoz hasonló régi gyűjteményt, AG. midrásainak egy régi verzióját használta fel, minél fogva az AG. gyűjteményektől függő midrások közé tartozik.

E. r. és a jeruzsálemi Talmud (Jer.) párhuzamos részei.

Ráb prooemiumában R. Simon b. Jócháj=jer. Szukka 55b⁴⁵⁾ — II. 3.=jer. Peszáchim 31bc.⁴⁶⁾ — III. 7. (R. Simon b. J. barlangi tartózkodása)=jer. Sebiith 38d.k.⁴⁷⁾ — IV. 4.=j. Sab. 13c.l. és Hor. 48c.l.⁴⁸⁾ — IV. 6. A R. Szimon és R. Eliezer vitája=jer. Synh. 22b.k.⁴⁹⁾ — IV. 12. R. Náthán Béth Gubrinból=R. Jónathán jer. Meg. 71b.l. és Szóta 21c.f. (U. o. a נ"י és a בורני

⁴⁵⁾ A Trajánmonda nélkül Mechilta (ed. Weisz. 35. l.) névtelenül. A monda előfordul még Écha r. 1, 16 és 4, 10-hez.

⁴⁶⁾ E. r. verziója bővebb. A Jer. hiányos, mint לגביה szó, mely előtt nem volt még név, mutatja.

⁴⁷⁾ Gen. r. LXXIX. Pesz.dRK. 88. l. és későbbi midrásokban is e. f.

⁴⁸⁾ E. r. a két család versengésének még egy más részletét (a felavatásról) is közli.

⁴⁹⁾ R. Pinchász E. r.-beli egyik tradens a Jer.-ban az előtte álló tételhez tartozik, R. Chilkija pedig R. Szimon nevében ezen vitát más szerzőknek tulajdonítja (R. Jóch. és R. S. b. Lákis). E. r. itt még R. Jóch. egy következő, de ezen vitába nem tartozó tétele miatt ennek nevét is a vitatársaknál közli.

vár- v. sátorlakos, nyelvvalapítása.⁵⁰⁾ — VI. 8. R. Jónathánról = j. Meg. 74b.1. — VII. 25. R. Chánin = jer. Bécza 62b. — X. 9. R. Pinchász = u. o.⁵¹⁾ — X. 14. = jer. Beráchoth 2c.k.

A Jerusálmival közös agádák közül néhány (IV. 12. R. Náthán a 4 nyelvről, X. 14. R. Chijja rabbá R. Simon b. Chalaf-tának mondott összehasonlítása a felkelő nap phásisainak Izr. sorsával) biztosan átvételnek mondható; valószínűleg IV. 6.-ban is a Jerusálmit használta fel, bár a nevek eltérnek. A többi párhuzamos tétel E. r.-ban tökéletesebb alakban van meg. Még arra a feltűnő jelenségre is kell figyelmeztetnünk, hogy II. 3; IV. 4. és 12. a közös részek után ugyanolyan nyelvezetű, másutt elő nem forduló hasonló tartalmu részek következnek. Ebből talán az amugy is romlott szövegű Jerusálmi egy tökéletesebb alakjának használatára lehet következtetni.⁵²⁾

Genesis rabbá. Ennek felhasználását bizton meg lehetett állapítani.

E. r. I. 2. = Gen. r. XXVII. 4.⁵³⁾ — I. 8. = LVIII. 3. — III. 14. (Dán. 3, 21 közbeszúrt fejtegetése) = XXXVI. 9. — IV. 1. R. Tanchumá és Jószé = LXXII. 5.⁵⁴⁾ — V. 2. = XLIV. 6.⁵⁵⁾ — VI. 5. = XXX. 8.⁵⁶⁾ — VI. 6. = XXX. 9.⁵⁷⁾ — VI. 14. = XL. 7. R. Jóchanán.

⁵⁰⁾ בידא להם להם E. r.-ban, Jerusálmi (בלשון) [מלשון] יוניi Egy sátorban tanyázó választotta el nekik (a rómaiknak) a latin (római) nyelvet a görögtől. L. Levy WB I. 192.

⁵¹⁾ Gen. r. XLIX. 1. ez az E. r.-ban utána következő részszel együtt megvan s így alighanem onnan vette E. r.

⁵²⁾ Hasonló eredményre jut Lerner, Beresith rabbát illetőleg (Magazin, 1881, 43. o.), hivatkozva R. Chájim Bacharach, Chavoth Jair 23. sz.-ra.

⁵³⁾ A befejezés, R. Berechja mondása (E. r. בשם רבנן דתמן Gen. r. בשם ר' חנין), mutatja, hogy az első rész is onnan és nem Meg. 11a-ból való.

⁵⁴⁾ לרעת מה יעשה ישראל ott u. i. kiesett (A καιρος (καιρος) mellett téves magyarázatot nyujt a glossa. L. Buber, Pesz. dRK. I. 157. j.) A midrás egészében Sir r. VI. 10 is megvan.

⁵⁵⁾ E. r. R. Aibó = Gen. r. R. Huna. E. r. Rabbánan = Gen. r. Judán. Mindenütt R. Jószé b. Zimra nevében.

⁵⁶⁾ Másolói hiba eshetett E. r.-ban; R. Chánin és R. Jóch. a Rés Lákis Gen r.-beli véleményét mondja s a másik nincs meg itt. (Tanchuma ed Buber 61. o. R. Acha a R. Chau. nevében hasonlóan E. r.-hoz). Az עקב számértékből való következtetés (175 = [עקב] 172 + 3) e. f. Gen. XCV. 2.

⁵⁷⁾ Hogy E. r. innen vette e midrást, azt bizonyítja a czimbeli ר' לוי ורבנן holott E. r. csak R. Lévi tételét közli, a másikat, mint ide nem tartozót mellőzi, de azért tévedésből az egész feliratot közli.

— VI. 16.=LXXI. 8. (R. Lévi). — VIII. 1.⁵⁸)=LXXXIV. 19. — IX. 3.=XCI. 9.⁵⁹) — IX. 4.=XIX 3. R. Chan. — X. 3.=XXXIV. 11. — X. 9. Ráb=XLIX. 1. Rábbi. — X. 12.=XXXIX. 16.⁶⁰)

Nemcsak az összehasonlítás mutatja, hogy E. r.-nak forrása volt a Gen. r., melyet néha változtat, versbizonyítékkal bővit vagy azokat elhagyja, hanem a kompilátor egy tévedése is, ki egyszer (VI. 6.) Gen. r.-ból (XXX. 6.) csak R. Lévi fejtegetését közli, de a לוי ורבנן ר' czimfeliratot, mely ott az eltérő két véleményt bevezeti, meghagyja.

Peszikta d. R. Káhanával (ed. Buber) igen kevés a megegyező tétele. E. r. I. 12. (Salamon trónraülése)=PdRK. 7. o. — U. o. R. Acha magyarázata.⁶¹) — III. 1. (a Meródách Báládonról szóló adoma)=13b.⁶²) — VII. 23.=78b, 79a.) — X. 9. (Jób 5, 5 magy.)=70b. — X. 15. (eleje)=80b, 81a.⁶³) Hasonló még X. 4. és PdRK. 71b. R. Lévi (Hámán végzi Mardocháin a királyi kitüntetést) de ezen lényegében már a talmudban Meg. 16a közölt agádát E. r. az AG. gyűjteményből (39. o.) vehette, hol inkább helyénvaló. Pesz. dRK.-val tehát némely helyütt erős párhuzamosság tapasztalható, de felhasználása nem állapítható meg biztosan.

Leviticus r. aligha volt forrása E. r. II. 2. (ימים רבים)=Lev. r. XIX. 5.⁶⁴) — III. 6. (pethichakezdet)=III. 1. — VII. 23.=XXVII. 11. (u. az mint Pesz. 78b).⁶⁵) — VIII. 3. (דרוש האחרון) (=XIII. 5.⁶⁶)

R. Azárjá bevezetése (V. p.) nem való kétségtelenül Lev. r.-ból, mint a pethichák tárgyalásánál már említettük.⁶⁷) A kevés

⁵⁸) R. Chánin mondása itt ismétlődik. (VII, 25-ben volt).

⁵⁹) E. r. a felsorolt példákat sztirási versekkel támogatja.

⁶⁰) Gen. r. szerint az érem egyik oldalán zsák és hamu, a másikon arany korona volt ábrázolva. E. r. szerint egyiken Mard., a másikon Eszther.

⁶¹) A hatos vonatkozás más mint E. r.-ban; Sir r. VI. 10-nek megfelelő s az egész trónleírás sem látszik PdRK.-ból vettnek. E. f. Num. r. XII. 21. Dent. r. V. 5. Sir r. VI. 10.

⁶²) Sir r. is a III.p. elején és más alakban b. Synh. 96a.

⁶³) Más alakban. U. az e. f. még Ex. r. XX.8.

⁶⁴) II. Krón. 15, 3 magyarázata. Lényeges eltérés R. Jochanán tételében: E. r. 14 hó, Lev. r. 18.

⁶⁵) Sócher tób (ed-Buber) 25.o. Zs. 2, 2 höz; PA I. 50.o. is e. f. és E. r. egymással teljesen megegyeznek. Pesz. és Lev. r. vége rövidebb.

⁶⁶) PA I. 50. o. is e. f. E. r.-hoz hasonló midrássorozat közepette.

⁶⁷) L. fent 22. o.

párhuzam sehol döntő bizonyítékot nem szolgáltat, hogy Lev. r.-t forrásnak mondhatnók.

Écha r.-ből (10. prooemium) való R. Jiczchák bevezetése III. 4. — E. r. I. 5 R. Berechja és a Rabb. magyarázata I. Kir. 20, 5-höz=*Échá r.* III. 11. Ráb és Sámuel. — VII. 22. (Siralm. 3, 37 második magyarázata)=III. 30.⁶⁸⁾

Koh. r. — E. r. I. 12. (אחא ויהכתיב איר אחא-tól⁶⁹⁾ a רבנן mondásáig bezárólag)=*Koh. r.* VI. 3.

Sír r. — E. r. IV. 1.=*Sír r.* VI. 10.⁷⁰⁾ — E. r. I. 12. (a hatos szám)=*Sír r.* VI. 21.⁷¹⁾ — E. r. III. Ráb prooem. (Meródach Báládon históriája)=*Sír. r.* III. p. el.⁷²⁾

Ruth r. I. 5 és E. r. I. 9. párhuzamos.

Tanchuma. — E. r. X. 11. (Hadrián és R. Józsva beszélgetése)=*Tanch.* ס' תולדות (ed. Buberben nincs).⁷³⁾ — E. r. VI. 10. (2, 11-hez)⁷⁴⁾=*Tanch.* ס' בש"ה végén.

Aboth de R. Náthán 28. f. és E. r. I. 17. (oly dolgok, melyek $\frac{9}{10}$ -e egy népnek, $\frac{1}{10}$ -e az egész világnak jutott), b. Kiddusin 49b is. (E. r. 15, AdRN. 9 és Kidd. 14 van felsorolva, de egyik verzió sem felel meg a másiknak.

Pirké de R. Eliezer 50. f. felhasználása néhány olyan rész-nél valószínű, mely a szöveg tartalmát, ott, hol hosszú szöveg-darabok agádai magyarázat nélkül szükölködnek, röviden PdRE. hez hasonló szavakkal s fordulatokkal vázolja, a mi a midrás-ban ritka jelenség. Ezenkívül egy-két agáda is onnan került E. r.-ba. Ilyen VII. 5 (3, 1-hez) R. Pinchász (Kórách és Hámán gazdagságáról); VIII. 7. niszán 13, 14, 15⁷⁵⁾; IX. 3 és X. 8. niszán 15; X. 12. R. Pinchász (Mard. dicsősége). Ez az utolsó

⁶⁸⁾ E. r. itt teljesebb és így aligha *Écha r.*-ből való e rész.

⁶⁹⁾ A ויהכתיב kezdetből (mely *Koh. r.*-ban indokolt, mert *Koh.* 6, 3 אה] [*Achábra* alkalmazása után, ez helyes ellenvetés) látszik, hogy az összefüggésből kiszakított. E. r. csak R. Juda b. Szimon aram mondata tartalmát egy szóba foglalja össze, a többi szóról-szóra u. az.

⁷⁰⁾ U. ez *Gen. r.* LXXII. 5, hol egy részlet לדעת וכו' magyarázata u. l. kiesett.

⁷¹⁾ U. azon sorrendben, mint E. r., de csak 5 vonatkozást közöl. E. r. hatot.

⁷²⁾ *Pesz. dRK.* 13b. is e. f. és eltérően b. *Synh.* 96a.

⁷³⁾ Előtte egy hosszú agádacsoport E. r. itteni befejező verse (*Jes.* 54,17) keretében, mely rövidebben, de eredetibb foglalatban E. r. VII. 22 is e. f.

⁷⁴⁾ Ez már elhelyezésénél fogva (2, 7 magyarázata előtt áll E. r.-ban) toldásnak látszik. U. ez *Mechilta*, Amálék szak., (ed. Weiss 63.64. l.) sokkal bővebb, Mózesnél hosszú kitéréssel.

⁷⁵⁾ Már *Meg.* 15a. ויעבר magyarázata, hogy áthágta *peszach* első napját.

rész PdRE-ben befejezés és annak jellegével is bir (שלוה), E. r.-ban azonban más részek következnek még utána, a mi bizonyítja, hogy E. r. átvette ezt. Hosszu körülíró részek X. 1. és 8. Az E. r. I. 5. eleje és PdRE. 11f. hasonló részei eltérnek a számra és a személyekre nézve. E. r. 252 tartomány (s felsorol királyokat), PdRE. 222 (és Achábnál tárgyalja ezt).

Még csak öt agádikus fejtegetés párhuzamos helyeire kell figyelmeztetnünk.

Négy a VII. 22—25-ig terjedő szakasz⁷⁶⁾ (kivéve a 22-ben a Példab. 17, 12b magyarázatát) és VIII. 3. még a Párim Achérim (PA)I-nek nevezett midrás, Buber által meg nem különböztetett pótlékaiban⁷⁷⁾ is található.

Ezen részek valószínűleg egy nagyobb midrás töredékei, talán éppen E. r. ismeretlen forrásu agádaiban is szereplő gyűjteményből. Hogy nem E. r.-ból másolta őket PA I. pótl., azt a VII. 24. bizonyítja, hol a nem zsidók prófétiájának homályosságáról beszél és PA I. pótl. még egy példát hoz משל לאדם שהיה מפורש לים הגדול עבר עליו סער גדול ובקש לטבעו בים א' אי קם ליה הדין נהשולא אנא מקריב לי חד עגל בין דקם ליה נהשו-א אמר לא אמרית ולא כלום a fogadalmát megszegő menekültről (a mi ugyan nem is a prófétiáról szól).

Ezen más midrásokban előforduló részeken kívül főleg E. r. első szakaszaiban számos olyan tételt, agádát találunk, mely egyedül csak ott fordul elő. Még ezen, a forrásokból szedett agádák kiválasztása után megmaradó midrásanyag sem képezett egységes gyűjteményt, mert éppen itt akadunk azon szövegismétlések egynémelyikére, melyekre mint a több munkából készült kompiláció jeleire már fent figyelmeztettünk. Egyes forrásmunkák kiválasztása merőben lehetetlen és az eredmény még a valószínűség látszatával sem kecsegtet. Tartalmukat tekintve nagyrészt szorosán a szöveget magyarázó tételek ezek, tehát tulnyomóan Eszther könyvére vonatkozó agádák gyűjteményeiből eredhetnek. Némelyik tétel magán hordja származási

⁷⁶⁾ A 23. egy része Pesz. dRK-ban IX.78b.79a.előfordul. (l.f.) A 23. és 25. hasonlóan a Sócher többan, (Zsolt.2,2-höz ed. Buber 25.o. illetőleg 10, 2-höz 93. o.)

⁷⁷⁾ A 8.f. 16 nak a 49. oldalon végződő fejtegetése után következnek egyes midrástöredékek.

kora bélyegét, pl. a פרתמים szó magyarázatai⁷⁸⁾ (I. 19), melyeken a római viszonyok hatása mutatkozik.

Számos a szöveggel csak lazán ö. f. adomaszerű midrást is találunk e részek közt tiszta aram nyelven. Pl. II. 3. és 4. gazdag vendégségekről és lakomarendezésekről szóló adomák, melyekben a lakomarendezők továbbá régi tanák és bőkezű ismerőseik neveztetnek.⁷⁹⁾ Hogy ezen agádák, melyek a szöveggel közelebbi vonatkozásban nem állanak, mikor kerültek bele gyűjteményünkbe, az épen olyan kétes, mint pl. Gen. r. behatolása. Nyilvánvaló régiségük és az a körülmény, hogy semmilyen eddig ismert midrásmunkában nincsenek meg, valószínűvé teszik, hogy nem újabb toldások, hanem régen vétettek fel a gyűjteménybe. Talán egyazon kéztől, mely a Ráb pethicháit⁸⁰⁾ és a III. p. második כתב-vel kezdődő pethicháját⁸¹⁾ a gyűjteménybe iktatta. Egyes midrások az iskolai műszavakkal, tehát a nyilvános tárgyalás eredeti alakjában maradtak fenn benne. Pl. א"ל s איתבון I. 11; II. 7 (R. Lévi שישי-hez); II. 10. (ezen alakot találtuk más, AG-ban egyszerű magyarázatként előforduló midrásoknak E. r.-ban párhuzamos helyein is, pl. III. 11. 15.). Más kif. על דעתיה דרב ניהא על דעתיה דשמואל כיצ- erre R. Huna felelete következik (IV. 3.), és אין גם אלא רבוי (III. 9.). Régi adatai közül nevezetes az Aquilas fordításának egyszeri idézése : תרגם אקילס II. 7. szókról (E. 1, 6) mondja II. 7. Eszther könyve szövegére nézve fontos az a háromszori adat I. 12-ben (E. 1, 2-höz) [egyszer R. Kohén a R. Azárjá nevében, kétszer névtelenül] אל כסא מלכותו מלכתו כתב hogy מלכתו van írva, defektive, holott szövegeinkben plene áll

⁷⁸⁾ A két császárválasztó légiót jelentené e szó אנוסטוס שאין המלך נקרא אנוסטוס (פירש קיסר) R. Jiczchák szerint ezek a decumani és-augustiani. R. Juda b. Szimon R. Eleázár nevében ובר קוריאני-nak magyarázza, valószínűleg colones és praetoriani. Ez utóbbi szónak rokonhangzása פרתמים-mel okozhatta e magyarázatot.

⁷⁹⁾ Az első adoma jerus Peszáchim 31 b. c. rövidebben e. f. — Az ismeretlen forrásu többi négy adomában következők szerepelnek : Bar Lufjáni ; R. Chijja, és ásnábeli barátja ; R. Simon b. Jócháj és דצור-beli barátja ; R. Eliezer b. Jósze és Bár Jóchni Rómában. — Az adomák a 3. és 4. bekezdés végén כיום ראשון ביום הכא יום אחרון כיום ראשון szavakkal hozatnak ö. függésbe Ahásvéros lakomájával.

⁸⁰⁾ Prooem. 1. és III. 1., melyek mindegyikében találunk egy-egy adomát. Az elsőben Trajánról, az utóbbiban Merodach Báládonról.

⁸¹⁾ Ebben R. Simon b. Jócháj barlangi tartózkodásának története közölletik.

מלכות.⁸²⁾ Ugyanitt érdekes R. Eliezer b. R. Jósze tanusága, hogy ő látta a trón roncsait Rómában.

A legtöbb fejtegetés szerzője nevével közöltetik és így eredetisége teljes hitelt érdemel. Régi tételek egész sora fordul elő R. Jehúda s R. Nechemja, a haláchában elválaszthatatlan vitatársaktól.⁸³⁾ E két tanaitának más E. k. részeire vonatkozó agádikus magyarázatait a bab. talmud E. agádájában is találtuk. Ritkán akadunk névtelen magyarázatra, mely tény szintén régi gyűjtemények felhasználásáról tanuskodik. Leggyakrabban R. Júda b. Szimon, R. Jiczchák, R. Lévi, R. Berechja és R. Pinchász neveztetnek. A babyloniai amórák közül elég gyakran szerepelnek Ráb és Sámuel és R. Sámuel b. Nachmáni, e szerint babyloniai gyűjtemények is állottak a gyűjtő rendelkezésére.

Összegezve a források kutatása révén nyert adatokat, következők az elért eredmények: tény az, hogy E. r. több régi, különlegesen E. könyve agádáját tárgyaló gyűjteményt egyesít magában. Ezeknek egyikéhez alapjában hasonló gyűjteményt Abbá Góron néven ismerünk, a másik a bab. talmud agádája, a többinek nyoma veszett. Ezeken kívül más munkákból is kétségtelenül meritett, mint a jerus. talmudból, a Gen. rabbából. Egy-két más rabbából (Lev. r., Echa r., Sír. r.) való csak kevés párhuzamot találtunk; talán azoknak ismeretére is lehet ebből következtetni, ha ugyan nem forrásaikból meritett. A Pirké dRE. és Tanchuma részei valószínűleg későbbi toldások.

Az apokryphák közt előforduló részokről már az első fejezetben kimutattuk, hogy azok valószínűleg idősebb forrásból erednek. Uj eredményt a forráskimutatásnál annyiban értünk el, hogy Gen. r.-t mint gyakori forrást sikerült megállapítanunk.⁸⁴⁾

⁸²⁾ Hasonlóan mondja Num. 7, 1-hez Pesz. dRK. (ed. Buber 6. 1) és Pesz. rabb., Num. r. és Tanchuma כלות יהיה ביום כלות משה כלת כתיב הולוט כלות áll, plene; b. Sabb. 55 b. 1. מעבירים כתיב (I.Sám. 2. 24), a maszóra szerint azonban מעברים áll stb.

⁸³⁾ Három ilyen I. 1. 7. (E. 1, 1-hez); egy-egy I. 15. (E. 1, 3); II. 6. (E. 1, 5) és VI. 13. (E. 2, 15) fordul elő.

⁸⁴⁾ Zunz GV² 276. o. a Gen. rabbát nem is emliti; csupán (a midrások közül) Vájikra (Lev.) rabbát. Csak a targumokkal párbuzamos részeket, melyeket midrási forrásra nem lehetett visszavezetni, nem találtunk. — Weiss: Gesch. d. jüd. Tradition III. 274. o. forrásokat egyáltalán nem idéz.

Természetesen nincs módunkban meghatározni, hogy melyik forrás mily időben talált helyet gyűjteményünkben, hogy melyiket vette fel a Midrás E. r. gyűjtője és melyik későbbi toldás. Az olyan midrások, mint Gen. r., továbbá a specziális E. midrások, melyek felhasználását a gyűjtemény elejétől végéig figyelemmel kísérhetjük, mindenesetre magától a gyűjtőtől eredhetnek, de pl. a Tanchumát, mely egy helyen VI. 10. (E. 2., 11.) már elhelyezésénél fogva toldaléknak látszik, vagy a PdRE.-t, melyből valószínű átvételt csak az utolsó részekben találtunk, legalább is kétes forrásnak feltenni. Egyáltalában feltűnő az utolsó öt résznek (a régi VI. parása) az előbbiektől majdnem teljesen elütő jellege. Nemcsak, hogy igen kevés itt a más gyűjteményekben elő nem forduló midrás, de különösen az AG-nal párhuzamos midrásoknak ezen részben való fiatalabb alakja, a kiszinezések, apró bővítések, a tisztább héberség, továbbá a talmudban e. f. tételek idézése תמן אמרין s רבנן דתמן -nal és PdRE.-nek használata tűnik fel. Az aprólékos tárgyalás is, mely E. könyvének alig több mint egy fejezetével 5 parását tölt ki, a könyv többi részénél csak szórányosan mutatkozik és a kevés tárgyi magyarázat mellett inkább a képzelet gazdag tárházából meritett agádákban bővelkednek az utolsó parásák.

Eszther rabbá keletkezési ideje és helye.

E. r. mai alakjának terminus a quo-ja, a forrásvizsgálat alapján okvetetlenül a Gen. r. mint jelentékeny forrás végleges megszerkesztése utáni kor.⁸⁵⁾

A terminus ad quem nehezen állapítható meg.

Az Áruch (XI. század) sehol sem idézi,⁸⁶⁾ Lekách tób (1100 körül) nem közöl semmit E. r.-ből, a Jálkut szintén nem.⁸⁷⁾

⁸⁵⁾ A Gen. r. valószínű kora (Zunz GV² 186. o.) a VI. század.

⁸⁶⁾ Áruch קונעתו זו אשתו cikknél (Kohut III. 283a.) idézi a $\text{דוגמתו במדרש תהלים ובמדרש מגילת אסתר}$ E. r.-ban ez nincs meg; Sócher tób 22. zs. (ed. Buber 194. old.) közli. Talán mert a példa E.-ről szól, került bele valami másoló révén a מדרש מג' אסתר .

⁸⁷⁾ A mit מדרש czimen idéz, az PA II.-ből való. Egyes E. r.-ban is előforduló részeket ugyan közöl, de valamennyi PA I. és II.-ben és pótlékaikban megvan. Mig E. r. másutt elő nem forduló fejtegetései (főleg az első parásák speciális midrásai) közül, melyek pedig a szöveg agádai magyarázatai, sehol semmit nem közöl.

De az a tény, hogy nem idéztetik még a XII. században,⁸⁸⁾ nem fogadható el érvnek E. r. késő keletkezése mellett. Mert még ha fel is tesszük, hogy E. r. fiatal és csak az említett munkák után létesült, de azon kétségbevonhatatlanul régi agádák, melyek más forrásban nem fordulnak elő, bizonynyal megvoltak. Az említett művek pedig ezen régi alkatrészeket sem idézik és így a nem-idézés kétes argumentumával nem lehet érvelni a késő keletkezés mellett. Ellenkezőleg oly régi források felhasználása, melyeket a XI. század auctorai már nem ismertek, a gyűjtés korát sokkal előbbi időre engedik helyezni. Az AG egy régi verziójának használata szintén megerősíti ezen eredményt, mert a Jalkut az AG-t már mai alakjában ismerte. — A negatív bizonyítékok is E. r. régisége mellett vallanak. Oly kifejezéseket, melyek fiatalabb gyűjteményekben pl. az Ex. r.-ban gyakoriak,⁸⁹⁾ mint *לכך כתוב עליו המקרא כלומר*; *והיכן פירושו של דבר זה*; *הפסוק הזה* *נאמר*; *יתברך שמו של הקב"ה*; *ישתבה שמו וכו'*; *יהי . . . מבורך*; *יתעלה שמו* E. r.-ban hiába keresünk. Az Ex. r.-ban oly gyakori *אירבותינו בשם ר'* *אמרו חכמים* és *באותה שעה* a *אמרו רז"ל* egyszeri előfordulásából, a PdRE. és Tanna d'bé Elijáhu *באוראה* formulájára emlékeztető *הוי תא* egyszeri alkalmazásából⁹¹⁾ a gyűjtemény fiatalságára következtet, de már Weiss⁹²⁾ tévedésnek minősíti ezen érvelést.

Pontos kort tehát megállapítani nem sikerült. A jelek szerint ítélve tény, hogy E. r. régibb midrás gyűjteményeink közé tartozik.

Származási helye Palaestina, a mit nemcsak a tulnyomóan palaestinaai szerzők nevei bizonyítanak, hanem azon tény is, hogy a babyloniai szerzők tételeit néhol *רבנן דתמן*⁹³⁾ v. *תמן אמרין*⁹⁴⁾ czímen idézi, míg a palaestinaiakat *רבנן דהכא*-val.⁹⁵⁾

⁸⁸⁾ A Zunz (GV² 276.o. f.) említette auctoroknak csak egy részénél mutatható ki az E. r. idézése. Nachmanidesz *ידושי יבמות* f. 72a. e szavakkal *של מגלת אסתר* szószerint közli a IV. p. 1-ben (E. 1, 13-hoz) az Ahásvérosnak adott feleletét a zsidó bölcseknek. A Jalkut pedig, mint Buber bebizonyította, E. r.-t nem idézi, Aruch sem. R. Simson (Sebiith 6. f. 1. sz.) csak egy E. szövegverset idéz s mellette Ruth r.-t, talán ez tévesztette meg Zunzot, Maimuni *ת"ת* 6,5 egy betű sincs E. r.-ból — Nachmanidesz tóracommentárjában sem találtunk *תרומה*-ban idézetet.

⁸⁹⁾ L. Weiss, *Gesch. d. jüd. Tradition* III. 266. ⁹⁰⁾ GV 276. o.

⁹¹⁾ A GV 2. kiadása már törli a *הוי תא* bizonyítékot.

⁹²⁾ *Gesch. d. jüd. Tradition* III. 274. o. 2. j.

⁹³⁾ VIII. 3. (E. 4, 4-hez); VIII. 4. (4, 5-höz); IX. 2 (5, 14-hez).

⁹⁴⁾ VIII. 7. (E. 4, 17); X. 4. (6, 11-hez); X. 13.

⁹⁵⁾ VIII. 3. (E. 4, 4-hez); VIII. 4. (4, 5-höz).

Midrás Abbá Gorion (AG).

Kezdő szavairól¹⁾ elnevezett gyűjtemény, mely midrási szerkezetet, alaprajzot nem árul el. Kiadásainkban a bibliai szöveg azon fejezetei szerint, a melyekre agádái vonatkoznak, hét parására oszlik, ami talán a kiadók vagy pedig az aránylag fiatal KI.-ok mindenesetre új beosztása. A gyűjtemény ugyan tartalmaz egyes pethichákat, de nem alkalmaz ilyeneket tervszerűen. A gyűjtemény elején Abbá Gorion mondása nem pethichajellegű²⁾, de befejezése E. 1, 1-re vonatkozik, tehát bevezetés az első vershez.³⁾

Utána R. Berechja tökéletes pethichája következik. (Jes.41, 4-ből indul ki.) A III.p.-ban (21. o.) van egy כתיב-vel bevezetett (Jób 20, 6.) s ugyanott (22. o., E. 3, 2-höz) R. Jósze b. Chanina teljes pethichája (Zsolt. 140b.). Valamennyit közli Eszther rabbá a megfelelő helyen csekély változtatással.⁴⁾

A midrás maga az E. könyvének szövegét folytatólagos agádái magyarázattal kíséri, mely az 1., 3. és 6. fejezetek legtöbb versére terjed, a 2. és 4. fejezet egynehány verséhez, az 5. és 7. egy-egy verséhez fűződik, a többi fejezeteket (8., 9., 10.) egyáltalában nem tárgyalja.⁵⁾ Már a Midrás E. r. és az AG. összehasonlítása mutatta, hogy midrásunk legnagyobb részét — ha sok helyütt régibb verzióban is — az E. r. felveszi. Ez pedig megszabja feladatunkat az AG. vizsgálásánál. (Mint hogy ugyanis AG. más midrásokat is tartalmaz és részben újabb verzió, ezen midrások eredetisége vagy későbbi behatolása képezi kutatásunk tárgyát.

Ezen E. r.-ban nem foglalt midrások, alakjukat tekintve, kétfélék. Olyanok, melyek szerzőik nevében közöltetnek és más midrásgyűjteményben nem fordulnak elő. Ezeknél kétség nem foroghat fenn, hogy régiek és eredetiek. A másik csoport részint

¹⁾ אבא גוריון (איש ציידן). Eszther rabbában a palaestinaei kiejtés szerint אבא אוריון.

²⁾ Nem bibliai verssel vezeti be mondását, hanem elmélkedéssel a tisztesség sülyedéséről (5 példa), a mi átkos következményeket von maga után.

³⁾ A talmudban Meg. 11a. a pethichasorozat után Ráb mondása szintén csak אמר-ral van bevezetve és szintén nem közvetlenül a vers következik utána, hanem וי ודי דה"ד. Az utána következőkben אמר van bevezetésképen.

⁴⁾ L. fent E. r. pethicháinál.

⁵⁾ 1.f. 1—15. 19.; 2.f. 1. 7. 15. 17. 20. 21.; 3.f. 1. 2. 4—12.; 4.f. 1. 4. 7. 9.; 5.f. 14.; 6.f. 1. 3. 5—12. 14.; 7.f. 10.

névtelenül, részint szerzőik nevében közölt agádák, melyek azonban részben más hasonló munkákban is előfordulnak. Ezeknél az összefüggés, a midrás alakjával való megegyezés lesz döntő, vajjon eredetileg az AG. körébe tartoztak, vagy későbbi átdolgozás útján kerültek bele.

Kétségtelenül eredeti midrások a következők:

E. 1, 5-höz AG. 9.o. 8.sor R. Simon b. Jócháj (u. l. a ⁶⁾מכאן שאכלו בשלי גוים בעל כרחם (szóból) הנמצאים

E. 1, 9-hez AG. 12.o.1. R. Jiczchák⁷⁾ שהיתה מזגת להם יין שהור

E. 1, 11-hez AG. 14.o.1. R. Abbá versmagyarázata שלא יהיה עליה כלום אלא הכתר וערומה

E. 2, 15-höz. AG. 18.o. ut. s. R. Lévi magyarázza הן שאת הן :טעונת הן יותר מיוסף ביוסף כת' (Gen. 39, 21.) ברם הבא כתיב ויש אליו הסדר (E. 1, 15.)

E. 2, 20-hoz AG. 19.o. R. Jehúda b. Szimon a R. Józsuá b. Lévi nevében: Ahásvéros és Eszther párbeszéde. E. ajánlja Mardochájt királyi tanácsosnak.

E. 3, 1-hez. AG. 21.o. 6.sor.al. R. Nechemja és a Rabbánan egy-egy felelete a מי הרהר kérdésre.

E. 3, 7-hez. AG. 24.o. R. Chámá b. Chan. א"ל הקב"ו: את הוא גורלן של ישראל

E. 6, 1-hez. AG. 38.o. R. Jóchanán szerint a felolvasó Sámsáj összegöngyöli a könyveket, de maguktól felnyílnak.⁹⁾

Ezzel kimerítettük azon midrások sorát, melyek eredetisége nem vonható kétségbe.¹⁰⁾

⁶⁾ Feltűnő az, hogy R. Simon b. Jócháj tana mondása itt 2 amóra (R. Chan. b. Papa és R. Chan b. Igul) az E. r.-ban is közölt mondása között van elhelyezve. De a Jálkut 1048.§. bizonyítja, hogy AG.-ban megvolt.

⁷⁾ Buber szerint ez „שהור” „királyi” és nem „fekete”. L. Kohut Aruch VIII. 58a. שחר czikk. A T.II. azonban úgy fordítja המרא אוכמא „fekete bort (kevert)”, a mi Buber szerint félreértése az AG. e midrásának. De ez nem biztos, mert a talmud Bábá b.97b. igaz, más kifejezéssel יין כושי בורק (és fehér) borrhól tud (l. Rasit id. h. ki כושי-t-ral magyarázza: fekete). Talán AG.-ban épen szójáték kettős értelemmel.

⁸⁾ Érdekes, hogy E. r. megfelelő helyén R. Jiczchák teljesen elütő mondasát találjuk מיני מתוקין האכילה אותן édességekkel vendégelte meg őket. A בית המלכות magyarázata már nem tartozik R. Jiczchák mondásához.

⁹⁾ Hasonlóan mondja a talmud Meg. 15b., hogy Sámsáj kitörölte az írást, de Gábriel ismét felírta.

¹⁰⁾ Ezek mind ellene szólnak annak, hogy AG. az E. r.-ból készült kivonat. Fent a bizonyításnál példának csak az utolsóelőtti kettőt közöltük.

Számos agádát találunk azonban, melynek eredetisége legalább is kérdéses. Ilyenek: (E. 1,2.) AG. 2. és köv. o. Salamon trónjának története és a trón képzeletdus művészi leírása. Ezen egész rész úgy elhelyezésénél, mint tartalmánál fogva más eredetre vall. A 4. o. 8. s. וכשעלה אהשרי בנו הביא הכמים után mesterkélten vezeti be a trónleirást כנגד כנפי הנשרים. — 5. o. 7. s. holott sasról eddig nem volt szó. — A trónleírás utáni (8.o.1.s.) ismétlés וכיון שראה אהשו' ביקש לישב עליו ולא יכול שלה והביא אומנין מצוד világosan a mellett tanuskodik, hogy AG. eredetileg nem tartalmazta e midrást. Talán az idegen mondákkal ismerős Targum (T)II.-ből rövidítette, vagy közös forrásuk volt.¹¹⁾

AG. 8. o. E. 1, 3-hoz a lakoma okáról. Paraphrastikus jellegű rész, mely a TI.-ban hasonlóan van meg. A TI. is mindenesetre midrást használt fel, a mint a TI. אית דאמרין szavai mutatják. — AG. 10. o. (E. 1, 5-höz) szintén hasonló kiszinezés, mint TI. — AG. 17.o. (E. 2, 1-hez) Ahásvéros kijózanodva Vasthit hiába keresi s megöleti a tanácsosokat = TI. — AG. 23. o. (E. 3, 5.) Hámán megkerüli Mardocháit s úgy tesz, mintha üdvözölné, de M. Jes. 48, 22-vel felel. — AG 34. o. A hatféle tüzről szóló rész teljesen eltérő verziója b. Jóma 21b.¹²⁾ — AG. 36. o. (E. 4, 8.) Hámán megöli Háthácht. Szent szellem közvetíti az üzenetet. TI. szerint Micháel és Gábriel. (Háthách = Dániel: Ráb szerint. Meg. 15a.) — AG. 38. o. R. Chelbó mondasának eleje = b. Sabb. 119b., R. Simon b. Lákis és R. Jehúda ha - Nászi nevében. — AG. 39. o. (E. 6, 1.) נקראים magyarázata hasonlóan Meg. 15b. — U. o. (E. 6, 35.) Ahásv. álmában Hámánt karddal kezében látja s erre igaznak mondja álmát.¹³⁾ U. o. (E. 6, 6.) kiszinezése. — E. 6, 8. ruhanemek.¹⁴⁾ — E. 6,

¹¹⁾ Sem T.I. sem E r. a trón e szinpompás leírását nem ismerik. E r.-ban szintén több verzió egyesítése észlelhető a trónleírásnál. L. fent. A Jálkut korában e leírás már megvolt AG-ban, mert egy rövidebb, PA.II.-ben foglalt leírás után hozzáteszi באבא גוריון ובתרגום מוסף מעט. (Az א"נ szavak מוסף-hoz tartoznak, mint Buber 4 o. Horowitz ellenében bebizonyítja.)

¹²⁾ Az oxfordi és pármái kézirat verziója inkább megfelel a talmudnak, l. Buber AG. 34. o. 40. j.

¹³⁾ Bővebben fejti ki PdRE. 50. és E. r. X. 1., de semmi sem vall ellene, hogy nem AG.-ból került azokba.

¹⁴⁾ A szöveg romlott s teljesen érthetetlen s megmagyarázhatatlan vonatkozásokat is tartalmaz.

9.10. kiszinezése. — AG. 41. o. (E. 6, 14-hez) Eszther fél, hogy Hámán és helytartó fiai fellázadnak.

AG. 42. o. a befejezésképen közölt rész b. Synh. 43b.f. és Szóta 5b. fordul elő, kivéve az utolsó verset: Zsolt. 34, 29.

Az eredmény az E. r.-ban nem közölt midrások vizsgálata után az, hogy AG. csak egy-két, valószínűleg későbbi részlettel bővült, míg a többinél semmi ok sem forog fenn, a miért felvételét ne a gyűjtemény keletkezési idejére tegyük.

Magában az AG gyűjteményben csak kevés más midrással párhuzamos helyre akadunk, melyeket részben E. r. forrásainál is kimutattunk. A *talmud*nak megfelel: AG 13.o.(E. 1, 10.) R. Abbáhú = Meg. 12b. névtelenül. — AG 39.o.(E. 6, 1.) Sámsáj felolvas stb = Meg. 16a. — AG u. o. נקראים, hasonló Meg. 15b. — AG 41.o.(E. 6,12.) וישב magy. = Meg. 16a. R. Séseth.

Gen. r. XXXIX.20. = AG 18.o.(E. 2,7.) Eszther életkoráról. — *LXXXVII.7.* = AG 22.o.(E. 3,4.)

Lev. r. IX6. R. Jósze a R. Benjámin b. Lévi nevében közölt mondása a jövendő ארנסטס רוח ἀγρόστis,¹⁵⁾ vad, heves szélről = AG. 12.o. R. Hunjá, R. Lévi nevében.

Pesz. dRK. 71b. (ed. Buber) R. Lévi midrása = AG 40.o. névtelenül.

Ruth. r. IV. 5. A gonoszok és a jámborok neveiről = AG 18.o.(E. 2,5.)

Az AG gyűjtemény imaszerűen végződik s Amen és egy befejező rész zárja be.

Az AG E. r.-tól eltérő alakjának régiségét bizonyítja Lekách Tób midrási commentár (1100 körül), mely AG midrásait majdnem mind ¹⁶⁾ közli és egyszer מדרש אנדה ezimen idéz

¹⁵⁾ Homerosnál a déli szél, Hesychiusnál az északi, Aristotelesnél az északnyugati szél mellékneve. (L. Kohut, *Áruch* I. 272b.)

¹⁶⁾ A pethichákat nem veszi fel, mert a magyarázat körébe nem tartoznak. A trónleirást és a trón történetét nem közli. Csupán a következő magyarázatot hozza E. 1, 2-höz מלמד שביקש לישב של כסא שלמה המלך ולא היה יכול שלה והביא לו אומנים ממצרים ומאלכסנדריא ועשה לו כסא לג' שנים וישב עליו Talán a Lekách tób felhasználta KI.-ban nem volt meg a trón meséje.

belőle.¹⁷⁾ — A Jalkut (XII. sz.) az AG legtöbb agádáját közli,¹⁸⁾ a PAII gyűjtemény trónleirása után hozzáteszi: AG és TII valamivel bővebbek. A terminus ad quem tehát biztos.

Az AG gyűjtemény keletkezése mindenesetre igen régi korra, a midrásgyűjtés korára nyulik vissza. Közvetlen irodalmi tanuink erre ugyan nincsenek, de nem képzelhető, hogy egy legnagyobbbrészt régi palaestiniai szerzők¹⁹⁾ mondásait tartalmazó munka késő korban miképen létesült! Feltevésünk mellett szól az is, hogy már a talmud a VI. század elején egy tökéletes midrásgyűjteményt közöl Eszther könyvéhez és így lehetetlen, hogy az agádára aránytalanul több gondot fordító palaestiniai iskolák ily gyűjtemények nélkül szükölködtek volna. Sőt határozottan több más gyűjteménynek is kellett léteznie. Bizonyosság reá az Eszther rabbá, mely több gyűjteményt tartalmaz, továbbá a PAII néven nevezett fiatal gyűjteménynek — melyet a Jálkut már felhasznál, — egyes régi darabjai. Semmi sem indokolja tehát azt, hogy az AG midrásnak, ha nem is szó szerintialakját, mely az E. r., azonkívül Buberjegyzeteinek tanusága szerint még a fiatal kéziratokban is annyi változást mutat és mint minden ilyen közkézen forgó munka mondataiban, nyelvezetében és kifejezéseiben folyvást változik, de tartalmának zöme és lényege igen régi gyűjteménynek ne tartassék. Az ilyen gyűjtemény régi voltát bizonyítja azon befolyás, melyet más irodalmi művekre gyakorolt.

Az AG agádikus írásmagyarázata és szabad midrása, jellemző tételei és felfogása más régi gyűjteményekbe is részint átvétel, részint feldolgozás útján belekerültek. A midrás irodalom sajátos, az egész ókori irodalommal közös vonása ugyan, hogy a felhasznált forrást nem tartja megnevezendőnek, de a felhasználás nyomai fellelhetők egyes munkákban, melyeknek szerkesztési ideje ha nem is állapitható meg biztosan, mégis aránylag régi korra tehető. E. r.-nál ezt már megállapítottuk, a többi gyűjtemények tárgyalásának eredménye is állításunkat közelebbről be fogja bizonyítani.

¹⁷⁾ Ed. Buber 106.o. 8.^a. E.6, 1. magyarázatánál. A 111. o. köz. כענין והגדות שבמדרש אסתר alatt szintén e midrást kell érteni.

¹⁸⁾ Legtöbbször AG. jelzéssel, néha czim nélkül. A Jálkut forrásainak kimutatását l. Buber: Sammlung ag. Comm. zum B. E. IX—XIII. 1.

¹⁹⁾ Leggyakrabban R. Lévi, R. Jiczchák, R. Berechja, R. Chelbó szerepelnek.

A Párim Achérim néven ismert midrások.

Az oxfordi Bodleiana egyik KI.-ában,¹⁾ mely a hamburg Michael-féle könyvtárból került oda, az AG midrás egy másolata után פנים אחרים, vagyis „más alak” felirattal egy midrások csoportja kezdődik, melyről kiadója, Buber, megállapította,²⁾ hogy két különböző gyűjteményből áll; ezt kiadásában külsőleg is feltünteti, amennyiben az egyiket PAI-nek (פנים א' első verzió), a másikat PAII-nek (פנים ב' második verzió) nevezi el. Csakhogy a két gyűjtemény különböző jellege, a PAII-nek az AG midrástól alaprajz és kivétel tekintetében való lényeges eltérése kétségtelenné teszi azt, hogy a másoló a פנים א' feliratot a Buber által PAII-nek nevezett, önálló midrásmunkára nem vonatkoztathatta, mert csak a PAI van szorosabb rokonságban az AG midrásgyűjteménnyel és így ezen midrásnak PA („az AG verziója”) elnevezése indokolatlan és önkényes.

Párim Achérim (PA) I.

Buber kiadásában ezen czimen közölt hét oldalra terjedő midrások belső és külső okoknál fogva szintén nem képeztek egy gyűjteményt, mint azt a kiadó feltünteti, hanem két munkából készült rövidített másolatok. A 49. oldalon végződik ugyanis a szöveg sorrendjében közölt egyes tételek után egy a midrásműveket bezáró messiási befejezéssel 8, 16. magyarázata és következik utána E. 3,4.5.8.(több magy.)12.14.15; 4, 1. és 2. fejtegetése. Ez a sorrend és az említett befejező rész világosan bizonyítja, hogy 2 gyűjtemény töredékeivel van dolgunk és ezt a tartalom némely hosszú közös agádája is megerősíti.³⁾

Az első, 45--49. o. új bekezdéséig terjedő rész, több agádagyűjteménynek a másoló által megrövidített kivonatolása. Eulogia vezet be: יתברך שמו של הקב"ה שהוא יהוד בעלנו ואין שני לו, és megváltásról szóló rész fejezi be. A szöveg verseit gyakran כתוב vel

¹⁾ Buber szerint: Michael, 577.k. 155. szám.

²⁾ Sammlung ag. Comm. zum B.E. Wilna 1886. a bevezetésben V. 1.

³⁾ PA.II. 46. o. 6. s. al. a másoló כרלעיל עד הכסף נתון לך וכו' szavakkal az előbb másolt AG. 28. o. 10. sorától a 29. o. 8. soráig terjedő részre utal. Az 50. o. 11. sorában (az említett 8.f. után ismét a 3.f. verseire vonatkozó fejtegeté-eknél) ugyanazon szavakkal utal az AG. 27. o. 3. sorától a 29. o. 8-ik soráig terjedő midrásra, mely a PA.I. 46. o. idézett hosszú részt tartalmazza i-mét.

idézi a fejtegetés előtt.⁴⁾ Anyagának legnagyobb része az AG midrásból való, de egészében nem látszik az AG egy verziójának. Ha ugyanis a másolónak ezen PA előtt lemásolt AG-ra való ráutalásait, a *עד . . . כדלעיל* szókkal rövidített agádákat,⁵⁾ ki is egészítjük, nem nyerjük AG midrásunk teljes képét. Egy példa ezt világosan be fogja bizonyítani. PA 45. o. 8. s. al. a trón történetében Sésak után a másoló hozzáteszi *כדלעיל* *עד בשנה השלישית ישב עליו וכו'*, ami AG. trónleírására vonatkozik. (AG 2—8. o.) Ezután pedig E. 3, 1-hez találunk csak megint fejtegetést. Így tehát 1,2—3,1-ig ezen midrás egy szónyi magyarázatot nem közöl. Felmerülhetne az a kérdés, hogy hátha PA másolója csak azon egy tartalmi résznél, melynek egy darabját esetleg eltérő alakban közölte ez a gyűjtemény, tartja szükségesnek *עד . . . כדלעיל* szókkal AG-ra utalni, míg a teljesen azonos részeket se nem közli, sem meg nem jelöli. De ez ellen szól azon tény, hogy pl. 47. o. 26. s. *פתשגן הכתב*-nál R. Jiczchák Nappáchá hosszú midrására⁶⁾ hivatkozik anélkül, hogy egy szónyi eltérést közölne. Így tehát fel kell tennünk, hogy PA. mintája tényleg csak azon részeket tartalmazta, melyeket a másoló közöl, vagy mint fent előfordulókat jelöl.

Az AG. midráson kívül a talmud Eszther-agádájából is gyakran vesz át tételeket, még pedig szószerint a talmudi szerző megnevezésével.⁷⁾ Így 45. o. E. 1, 1. (4 szavához.) U. o. : 3, 1. ; 46. o. 7. sor al. a példázat; 47. o. utolsó bekezdés és 48. o. 10. s. : E. 6, 1. Istenre való vonatkoztatása;⁸⁾ 48. o. első bekezdésében R. Jóch. mondata 6, 13-hoz; utána R. Jehúda

⁴⁾ E. 1,1.2. ; 3,1.6.7.12.14. ; 6,1.

⁵⁾ Mint 45. o. 8. s. al. ; 46. o. 17. s. (AG. 24—26. o.) ; 46. o. 6. s. al. (AG. 28. o. 10. s. — 29. o. 8. s.) ; 47. o. 16. s. al.

⁶⁾ A mint az idézésből *עד כדלעיל* *פתשגן וכו' א"ר יצחק נפחא בעלילה וכו' כדלעיל* látszik, R. Jiczchák N. midrásához tartozott az AG. 37. o. folytatódó elbeszélés Mard. és a tanuló gyermekek jajveszékéről, mely AG. 34. o. szakad félbe. U. l., hogy AG.-ban csak a cselekvény haladására vonatkozó részeket toldja be. — PA.-nak, 47. o. 16. sor al. *כדלעיל עד וייטב הדבר* rövidítése, mely szerint R. Jiczchák N. midrásának első része már benfoglaltatnék abban a részben, — mint a fent tárgyalt, névvel idézett rövidítés mutatja a másoló tévedése.

⁷⁾ Az összehasonlítást s a csekély eltéréseket l. Buber jegyzeteiben.

⁸⁾ Itt mutatkozik a források egybeolvasztása. A R. Tanchum (Meg. 15b. l.) magyarázatát átveszi (itt R. Jóch.), agádai leírást fűz hozzá és rátér az AG. egy midrására. Ennek befejezése után a talmudnak ottani többi magyarázatait közli folytatólag. *ורבנן א' . . . ורבא א'.*

b. Iláj magyarázata נפול תפול kettős kifejezésről; E. 6, 14; ⁹⁾ 7, 10-hez. Legvégén E. 8, 16-nál közöl egy pethichát R. Jiczchák nevében, mely Meg. 11a., R. Nachmán b. Jiczchák bevezetése. Sámuelnek Lev. 26, 44. fejtegetését a talmudétól és E. r.-tól eltérő verzióban közli.¹⁰⁾

A Pirké dRE. 50.f.-ből is két egymásután következő részt vett át (46. o.) [E. 3,6.7.] R. Pinchász fejtegetését Kórách és Hámán gazdagságáról és R. Aszi mondását, hogy Hámán nagy astrologus volt. — Kevés olyan rész is akad, melynek forrását nem ismerjük. Így 46.o.l. egy példázat, továbbá 3, 12-höz (47. o. f.) a levél, mely teljesen elüt a többi midrás hasonló kompositióitól. Ebben sasnak mondja Izraelt, mely szárnyaival mindent befed, de az oroszlán (Nebukadneczár) leütötte szárnyait. Most ismét tollasodik, hogy megint eltakarjon mindent, ezért határozta el Ahásvéros és tanácsa e sas elpusztítását. — A levél többi része Izr. szorongatóiról, kik nem jártak el ügyesen, emlékeztet R. Lévinek a Pesz. dRK. 78b.; E. r. VII. 23. (3, 12-höz) és PAI. 50.o.l. közölt midrás gondolatmenetére.

A PA. keletkezési idejét és helyét még hozzávetőleg sem lehet meghatározni. Buber szerint a Jalkut idézi PAI.-et. Csak-hogy ezen első részből (45—49. o.) semmit sem idéz a Jalkut, legalább olyan specziális részeket nem, melyek csak itt fordulnak elő, a többi rész pedig olyan forrásokban f. e., melyekből PA. maga is meritett. Alakja és nyelvezete (még a példázatokat is héberre ülteti át), továbbá a források felhasználásának módja és a szövegnek כתיב-vel való idézése igen késő keletkezésre engednek következtetni.

Ezen eulogiával kezdődő és messiási befejezéssel végződő rész után, E. 3. és 4. egynehány verséhez tartozó midrástörödékek következnek a PAI.-nek nevezett gyűjteményben. A fejtegetésnek egy része AG-ban is megvan, más része (egy-két kivétellel) az E. r.-ban is előfordul, a VII. p. végén és a VIII. elején. Már fent E. r.-nál megállapítottuk, hogy ezen töredékek aligha E. r.-ból származnak, mert egyes részek, pl. 50. o. l. a második szintén aramnyelvű példázat, továbbá az 51. o. 13.s.

⁹⁾ A másoló csak utal e rész talmudbeli magyarázatára.

¹⁰⁾ Ehhez fűzi a vigasztaló befejezést, melyben AG. meséje (21. o.) az éneklő rókáról is — nagyrészt héberre lefordítva — előfordul. A messiási idők, az ösatyák közbenjárása Izraelnek Istennel a sok csapás után való megbékülésére és Izrael megváltása képezik a befejezés tárgyát.

hasonlata a királyt megsértő durva emberről (יְבִיִן,¹¹) ott hiányzik. Régi gyűjteményből eredhetnek.¹²) A Jalkutban ezen részek midrásunk sorrendjében és majdnem szóról-szóra közöltetnek. 1055.§. végén és 1056.§. elején.

Midrás Párim Achérim II.

Buber „Sammlung ag Commentare zum B E.“ czimü gyűjteménye 55—82. oldalán ezen czimen egy Eszther könyvének első hét fejezetét felölelő agádagyűjteményt és néhány midrástörédeket közöl. Előbbi az 55—77. oldalig terjed és ha nem is teljes, de egységes jellegű és a szöveget folytatólagosan magyarázza. Utóbbi a 77.o -tól végig¹⁾ tulnyomóan E. 2, 5-höz, de néhány más vershez (3,1.; 6,1.12.13.) tartozó fejtegetést, részint וַיִּשְׂרָא-val bevezetett szakaszkezdetet tartalmaz, melyek közül több a Jalkutban is előfordul.²⁾ Ezen töredékek annyiban érdekesek, a mennyiben az ilyen fejtegetések mérhetetlen nagy tömegéről és elveszett gyűjteményekről nyújtanak fogalmat, melyek mindmegannyian idők tanúi, a nemzedékek gondolkodásának és képzeletgazdagságának értékes bizonyosságai voltak. Mint midrásmunka azonban az előbbi tartozik kutatásunk körébe

A kiadásban hat fejezetre oszlik, a mi valószínűleg a kiadótól ered. Maga a gyűjtemény azonban bizonyos pesziktaszerű keretet mutat, mert egyes (értelmi) szakaszokat bevezetések, jobban mondva peszikta-, szakaszkezdetek jelölnek, melyek kivétel nélkül וַיִּשְׂרָא formulával kezdődnek. Ilyen szakaszkezdeteket a következő versek előtt találunk:

E. 1, 1 (55. o.) szövege:³⁾ Ámosz 5, 19. — E. 1, 2. (56 o.): Dán. 2, 21. — E. 2, 5. (62.o.): Példab. 17, 17. — E. 3, 1. (66. o.): Zsolt. 92, 8. — E. 6, 1. (73. o.): Zsolt. 30, 6.

¹¹⁾ E hasonlat E. r.-ban (XXX. 11.) bő alakban előfordul.

¹²⁾ Párhuzamos helyeiket l. Buber jegyzeteiben.

¹⁾ A KI-ban פְּנִים אַחֲרֵיהֶם czimen következik.

²⁾ L. Buber jegyzeteit. — Jellinek, Beth Hamidrasch I. 19—24. o. is közöl néhányat közülük és PA.II. midrásai közül.

³⁾ Rendesen nem az egész verset idézi bevezetési szövegnek, hanem annak csak egy részét. Hogy a szerkesztő nem speciális bevezetésnek, pethichának tekinti ezen pesziktakezdeteket, hanem inkább szövegmagyarázatnak, arról az utánuk következő fejtegetések נ"ג felirata győz meg.

A gyűjtemény az agádai midrásmagyarázatok nagy hal-
mazát hordja össze, részint ismert, részint ismeretlen gyűjte-
ményekből. Fejtegetései alig vonatkoznak hasonló munkákban
nem magyarázott szövegrészre és önálló szó vagy névmagyaráza-
tot egyáltalában nem tartalmaz e munka.

Különösen a tárgyi magyarázatok változataiban bővelkedik
és egyik-másik már a régi agáda által bizonyos értelemben
felfogott szövegszónak vagy versnek ezen és számos hasonló
alkalmazását csoportosítja „*דא* „más“ bevezetéssel. Így pl. 1, 1
(*הוא* szóhoz) hét magyarázatot, 1, 4-hez hármat és 6, 1-hez
hatot közöl. Legtöbb tételének legalább eszméje már régi agádi-
kus munkákban lelhető fel, de fejtegetéseinek nagy részét
onnan is meríti és csak fiatalabb midrások retortáján vezeti
keresztül, miáltal ősi, sajátos jellegüktől fosztja meg őket.

Mielőtt a források kimutatásába fognánk, szükséges azon
hasonlatosságra figyelmeztetnünk, mely PAII. és a targum
sáni (TII.) számos fejtegetése között fönnáll. Oly feltűnő
egyezéseket találunk, mint a következők:

1. példa: PAII. (55. o.) E. 1, 1 *הוא* szavához és TII.
(fordított sorrendben)

והמשא כתיב בהון הוא ואיתקריין צדיקיא | המשה שכתוב בהן הוא והן צדיקים
következnek a példák

המשה כתיב בהין הוא ואיתקריין רשיעין | והמשה שכתוב בהן הוא והן רשעים

Ezen fejtegetés eredete ugyan régi (Meg. 11a és E. r. I. 2)
de sehol sincs a két csoport *צדיקים* és *רשעים* szóval említve,
mint PAII. és TII-ben.⁴⁾ E kettő közt tehát kell bizonyos
függő viszonynak lennie.

2. példa: PAII. 59. o. (E. 1, 9 *המלכות* -hoz)=TII.

<p>למה עשתה בבית המלכות כאן אתה מוצא שהנשים מבקשות לידע הכל, הכניסה אותן למקום שהמלך ישן והיתה אומרת להן כאן מתיבה של מלך כאן הוא אוכל כאן הוא שותה, כאן הוא ישן</p>	<p>(והויין משאלין לה היך דמיך מלכא הוה מהוה להון) למה נשי בען דידען כל מידי והות אמריה להון מגניא דמלכא לכא אכיל ולכא שתי ולכא דמיך (מטול כן כתיב בית המלכות)</p>
--	---

Ilyen alakban ezen agáda csak e két munkában f. e.⁵⁾

⁴⁾ Meg. 11a. *מתחילתו ועד סופו* (ill. *בצדקו*) *הוא ברשעו* E. r. I. 2. *המשה*
לרעה והמשה לטובה.

⁵⁾ Jálkut 1049. §. elején PA. II.-ből vette.

(מלמד שנתנה אותן בבתים AG 13. o. 4. s. és E. r. III. 10. מקום שהמלך ישן מצויירין) szókkal csak említik.

3. példa : E. 2, 9 הדסה névnek egyik magyarázata⁶⁾

PAII. 62. o. 13. s.

TII.

ודיא) אנו מוצאים שנקראו הצדיקים
הדסים ואלו הן הנניה מ' וע' שהיו
מבבל שכן הוא אומר והוא עומד
בין ההדסים אשר במצולה (Zech. 18.)
וכתיב האומר לצולה הרבי (Jes 44. 27)
לכך נקראת אסתר הדסה.

והדסה מיתקריית בשם צדיקיא וכן אמר
על חנ' מ' וע' והוא דקאים בין הדסיא
די בגלותא וצולה היא בכל דכן כתיב
האומר לצולה הרבי.

A talmudban Meg. 13a. תניא ר' מאיר אומר אכתר שמה ולמה נקרא
הדסה על שם הצדיקים שנקראו הדסים וכן הוא אומר והוא עומד בין ההדסים

Ezen példák világosan bizonyítják, hogy PAII. és TII. között, a mit különben számos közös fejtegetés is, mely *csak* kettejükben fordul elő, nyilvánvalóvá tesz, mindenesetre erős rokonság áll fönn, talán épen függő viszony és hogy a hasonlatosságot nem lehet véletlennek, egyszerűen az anyag feldolgozásában nyilvánuló közös módszernek betudni. Kérdés most; egyik meritett-e a másiktól és ha igen, melyik az? Gelbhaus,⁷⁾ a ki a TII-ot mai aránytalanul bő kiterjedése daczára egy ősi targum *töredékének* tartja, mely már a 4. században eredeti kiterjedésében megvolt,⁸⁾ — e nézet tarthatatlanságát már felületes vizsgálatnál is számos a talmudban és midrásban későbbi szerzők nevében közölt tétel, melyet TII. biztosan felhasznált, kétségtelenné teszi — a TII.-t mondja PAII. forrásának.⁹⁾ Buber viszont — PAII. sor alatti jegyzeteiben — ezt mondja TII. forrásának.

A kérdés a mindkettőben e. f. névtelen és teljesen megfelelő agádák, továbbá PAII. késői jellege miatt nem dönthető el minden kétséget kizárólag. De a következő kettős példa legalább azt bizonyítja világosan, hogy nem PAII. meritett TII-ból, talán még valószínűvé teszi ennek ellenkezőjét.

⁶⁾ U. itt még más magyarázatok is megegyeznek. De bizonyításra csak olyan példákat használhatunk, melyek forrásmunkákban is, csakhogy más alakban vannak meg és éppen csak PA.II. és T.II. különböznek tőlük közösen.

⁷⁾ Die Targumliteratur I. — D. Targum Scheni z. B. E., Frankfurt 1893.

⁸⁾ U. o. 11. s köv. o. ⁹⁾ U. o. 39. s köv. o.

PA 56. o. k. (E. 1, 1¹⁰המולך וכו')-hoz = TII. u. o.

איר לוי ארבעה הן ששלטו מסוף
העולם ועד סופו שנים מישראל ושנים
גוים שלמה ואחאב שכתוב באחאב אם
יש גוי וממלכה אשר לא שלח אדוני
שם לבקשך וגו' (I. Kir. 18., 10.)
ונבוכדנצר ואחשורוש

ezután következnek: némelyek
szerint Cyrus is stb.

אלא אחשו' נתקצרה מלכותו ולא היה
שליט אלא על קב"ז מדינה
(¹¹) איר יהודה בן פזי משום
אביו שאמר משום ר' שמואל
בר נחמן מה ראה לשלוט על קב"ז
מדינה אלא אמר הקב"ה הוא יטול את
אסתר שהיא מבנות בנותיה של שרה
שהיית קב"ז שנה (¹²ותמלוך על קב"ז
מדינה

ארבעה הנון דשליטו מסוף עלמא ועד
סופה תרין מן אומי עלמא ותריין מן
ישראל: שלמהואחאב מן ישראל בשלמה
כתיבכדאמרית. באחאב כתיב I.Kir.18.10
ונבוכדנצר ואחשור'.

Cyrusról nem szól, de mind-
járt ezután következnek

אלא אחשו' אתקצרת מלכותיה ולא
הוה שליט אלא על קב"ז מדינן
ולמה זכה די שליט על קב"ז מדינן
אלא אמר קודשא ב"ה עתיד הוא למסבה
לאסתר דהיא מן בנת בנתא דשרה
דהיית קב"ז שנין תיעול בת בנתא דשרה
דהיית קב"ז שנין ותמלוך על קב"ז מדינן

A viláгурalkodókról a talmud is megemlékezik (Meg. 11a.l.), de csak Aháb, Ahásvéros és Nebukadneczárról szól és felveti a kérdést, vajjon Salamon stb. is az volt-e? A kifejezés is más ott ג' מלכו בכיפה. A közös szám, a teljesen megegyező mondatok, de még az a tény, hogy PAII. és TII. csak Ahábnál közölnek versbizonyítékot, kétségtelenül igazolják, hogy PAII. és TII. összefüggnek. De PAII. a szerző nevét közli, a mit nem tehetne, ha TII.-ből merithette volna midrását. Épen így áll a dolog az utána következő midrással. E. r. és Gen. r. is közölnek ugyan hasonló fejtegetést, de PAII. és TII. eltérnek attól a mondatszerkezetre nézve, egymással azonban közösen megegyeznek. PAII. pedig régi hagyománynak közli, tradensek nevével, tehát nem merithette TII.-ből. Sőt ellenkezőleg ezen példákából kiviláglik, hogy TII.-nek kellett midrásunkat vagy annak közvetlen forrását felhasználnia, mint a fejtegetések

¹⁰) Az előtte közölt rész, mely a (Meg. 11a.) Ráb és Sámuel közti vitának csak egy tételét közli a bizouyitékkal együtt, szóról-szóra megegyezik T. II.-vel, de minthogy PA.II. is névtelenül közli, nem vehető fel bizonyítéknak.

¹¹) E. r. I. 8. és Gen. r. LVIII.3. szerint R. Akiba hasonlóan vonatkoz-tatta a 127-es számot.

¹²) ותמלוך előtt homoioteleuton (קב"ז שנה) folytán kiesett egy rész, melynek értelem szerint ott kellene állania. (ig.—ותמלוך—től-tיעול)

sorrendje, a PAII.-ben szerző nevével e. f. tételek szószerinti átvétele bizonyítja. — Ezen kimutatható átvétel tanulságait azután átvihetjük azon számtalan más párhuzamos, majdnem mindig szószerint megfelelő agádai fejtegetésre, melyet PAII. is névtelenül közöl és azt minden valószínűség szerint PAII.-ből vagy közvetlen forrásából eredőnek mondhatjuk.¹³⁾ Így a PAII. forrásainak kimutatásánál nem lehet TII.-re mint forrásra hivatkoznunk, hanem agádáinak eredetét a régibb gyűjteményekben kell keresnünk. Ezeknek tételeit pedig néha egészükben változatlanul veszi át, máskor feldolgozza, rövidíti, más alakba önti.

Források.

PA 55.o.R.Lévi (5 ויהי בימי 5)=Meg. 10b.¹⁴⁾ — PA 55.o. הוא (5 jámbor s 5 gonosz)=Meg. 11a. — PA 56.o.2.s.=E.r.I.1.R. Jehuda¹⁵⁾ — PA 56.o.3.s.(Ahásvéros neve)=Meg. 11a. Ráb,E.r.I.1. R.Tachlifá b. b. Cháná. — PA 56.o.4.s.=Meg 11a.Sámuel (ויהי-hez) — PA 56.o.6.s.=Meg. 11a. (Ráb és Sámuelvitájából). — PA56.o.9.s.R.Lévi (a 4 világkirályról): Meg 11a.l.¹⁶⁾ — PA 56.o. R.Júda b.Pázzí (Sára életkorának felelmeg a 127 tartomány)=E.r.I.9.R.Akiba. — PA 57.o. (a trón)=AG 6.o.¹⁷⁾ — PA 58.o.(3, 1-hez)=AG 8.o.; TI. — PA u.o.(הפרתמים)=TI. — PA u.o.10.s (6 kincstárt mutogatott. 1,4-hez.)=AG 9.o.R.Lévi. — PA u.o. a szentély edényeinek láttára vonakodnak lakomázni=AG 9.o.¹⁸⁾ — PA 58.o.(1,5-höz)=AG 10.o.; TI. — PA 59.o.(1,6-hoz)=AG 10.o. — PA u.o.(1,7-hez)=AG 10.o.¹⁹⁾ — PA u.o. 8.s.=AG 10.o. — PA u.o.(רב idősebb értelemben)=Meg. 11a.Ráb. — PA u.o.R.Lévi=AG 11.o. — PA u.o.(1,9-hez) R.Jiczchák=AG 12.o. — PA u.o.(בית המלכות-ról)=AG 13.o. — PA 60.o.(1,10-hez)

¹³⁾ PA.II. némely részeinek paraphrastikus volta ezen bizonyítást nem döntheti meg, mert éppen számos ilyen jellegű rész a két targumban nem is f. e. — PA.II. sajátos vonása a paraphrasálás.

¹⁴⁾ Itt R. Lévi ויהי-ről való hasonló mondását R. Ási korlátozza ez 5-re. PA tehát mindjárt ez utóbbit közli R. Lévi nevében.

¹⁵⁾ AG. bevezetése és E. r. 9. proem. is.

¹⁶⁾ Itt a rabbik hármat közölnek és a talmud Sal., Dárius és Cyrusról vitatja ezt.

¹⁷⁾ A 6.o. u.s.-tól (וארי מושט ירו) a 7.o. 4.s.al.-ig (וכהן גדול) terjedő részt kihagyja PA., e db. nélkül pedig érthetetlen a többi leírás.

¹⁸⁾ A hozzáfűzés של צער hasonló, mint E. r. II. 2.

¹⁹⁾ PA.-ben bőven van ez kifejtve.

=Meg 12b.Rába; AG 13.o. R.Abáhu²⁰⁾ — PA u.o.(1,12-höz)
 =AG 17.o; TI. (1,1-hez). — PA 61.o.(1,14-hez) a nevek magya-
 rázata=AG 17.o.²¹⁾ — PA u.o.(2,1-hez)=AG 17.o. — PA 62.o.
 5.s.(המלך Istenre von.)=AG 14.o.R.Jóchanán. — PA u.o.10.s.R.
 Jiczchák=AG 32.o.(4,1-hez) R. Jiczchák Nappácha.²²⁾ — PA
 u.o.(a nevek magyarázata)=Meg. 12b. — PA u.o.(Dávid mért
 kiméli Simeit)=Meg. 12b.l. — PA u.o. (Mard. családfája)=TI.
 (7,6-hoz).²³⁾ — PA u.o. (2, 7. הדין számértéke szerint 74 éves)
 =AG 18.o.²⁴⁾ — PA 63.o.13.s.=Meg. 13a.R.Méir. — PA 64.
 o.(2,14-hez) R. Lévi=Meg. 13a.R.Jóchanán.²⁵⁾ — PA u.o.23.s.
 (Eszther nem eszik a kir. ételből)=TI. (2,20-hoz). — PA u.o.(2,
 17-hez) R.Chelbó=AG 19.o. — PA 65.o.8.s.R.Lévi=AG 19.o. —
 PA u.o.(2,21-hez)=AG 20.o.²⁶⁾ — PA u.o.(Mard. a koczkás csar-
 nok ülnöke volt és 70 nyelven értett, továbbá a megmérgezés
 terve)=Meg. 13b. — PA 66.o.(2,22-höz)=Meg. 15a.l.²⁷⁾ — PA
 u.o.(3,1-hez)R.Lévi=AG 20.o. — PA u.o.(3,2,3-hoz)M. ősére
 hivatkozik=AG 22.o.²⁸⁾ — PA 66.o.f.=AG 23.o. — PA 67.o.
 (3,6-hoz) בן בן בן=B. r.VII.11. בן בן בן. — PA u.o.(3,7-hez)²⁹⁾
 a sorsolás kivonata AG (24.o.)-nak. — PA 68.o.(3,9-hez). Ahás-
 véros ellenvetései és Hámán rábeszélése.=AG 27.o.³⁰⁾ — PA

²⁰⁾ משתמש בו כלי kifejezést, mint szeméremértőt, kihagyja.
 (T. II. is.) AG. comes stabuli (Meg. áchurjâr) kifejezését szintén elhagyja és
 csak a קורסור (ב) cursor, futár szót veszi át. L. Kohut, Aruch Compl. Suppl.
 17.o. b. l.

²¹⁾ תרסום helyett a kéziratokban szintén קרשון (תרשיש מן).

²²⁾ U. l. יהודי magyarázata יהודי.

²³⁾ T. II. (2. 5-höz) és Mászecheth szóferim 13. f. a T. nevében.

²⁴⁾ AG. a szót is egynek számítja=75. Egy KI.-ban 74; l. Buber
 i. h. 18. o. 20. j.

²⁵⁾ Csak lényegében egyenlő, de kifejezése más. PA. más régi forrá-
 sokat is használhatott.

²⁶⁾ Csak a gondolat ugyanaz: az összeesküvés oka, hogy Mardochájt
 tette Ahásvéros Bigthán és Therés helyébe.

²⁷⁾ A kifejezés más. PA. כל שאינו אומר דבר בשם אומרו הורג נפשות —
 Meg. כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם.

²⁸⁾ AG.-ban, R. Lévi R. Chámá b. Chan. nevében közölt tétele; bő,
 eltérő alakban fejti ki.

²⁹⁾ Buber ezt a Jalkutból iktatja PA.-ba, (a Jalkut ugyanis PA.-et hasz-
 nálta), de a KI.-ban nincs meg. A leírást rövidíti és költői szépségétől meg-
 fosztja, csak száraz adatait nyújtja csekély eltérésekkel. Azonkívül a
 חותמת hótól a חתמת csillagképig terjedő rész u. l. homoioteleuton folytán kiesett.

³⁰⁾ PA. itt is csak említ néhányat.

70.o.(ותתחלהל-hoz 4, 4.)=AG 35.o.³¹⁾ — PA u.o.(4,7-hez. קידו Amálékra von.)=AG 36.o. — PA(4,11-hez füzve. Hámán megöli Hathácht stb.)=AG 36.o. — PA u.o.4,14 paraphrásisa=E.r. VIII.6. — PA 71.o.l.(Példab. 25,21 alkalmazása)=Meg. 15b. R. Józsuá³²⁾— PA 72.o.f.: hasonló gondolat AG 36.o.; TI. — PA u.o.5,13-hoz (a kőhasonlat)=AG 23.o. PA u.o.l.(H. fiához a קידוניא-i³³⁾ hegemonhoz küld, ki Noé bárkájából vesz bitónak való fát)=AG 37.o. — PA 73.o.(6,1-hez) בלילה ההוא fejtegetések alapja Meg. 15b.; TI. néhány példát közöl. — PA 74.o.l.R. Lévi=Meg. 16.³⁴⁾ — PA u.o. נקראים magy.=Meg. 15b.l. — PA 75.o.k.(Hámán tettetése)=Meg. 16a. — PA u.o.9—4.s.al.=AG 32. és 36.o.³⁵⁾ — PA u.o.4.s.al.=AG 40.o.2.s.³⁶⁾ — PA 76.o.k. (H. lányánaköngyilkossága)=Meg. 16a. — PA u.o.(6,12-höz) R.Lévi=AG 41.o.R.Chelbó. — PA u.o.6,13-hoz=Meg 16 a R. Júda b. Iláj³⁷⁾ — PA u.o.6,14-hez=AG 41. o. — PA u.o.7,7-hez=Meg. 16a;TI.³⁸⁾ — PA 77.o.f.=Meg. 16a R. Eleázár (a נופל alakból) — PA u.o.k.(7,10-hez. A bitófa czédrus³⁹⁾ volt)=AG 37.o.(5,14-hez). — PA u.o.l.(שכנה Istenrevon.) E.r.III.v. R.Jóchanán.

³¹⁾ A Jes. 21, 3. alkalmazása csak PA.-ben. ³²⁾ Meg. Hámán meghívása okául.

³³⁾ Gen. 8, 4. targumában Ararát hegye = טורי קודרו.

³⁴⁾ Meg. Sámásáj a H. fia és kitörli az írást. Itt is inkább más forrást konstatálhatunk, mint átvételt.

³⁵⁾ Lásd PA.I. 47. o. פתשגן-hez, hol u. l. egyben volt e 2 rész.

³⁶⁾ AG.-ban névtelenül. Pesz.dRK. ed.Buber 71b. és bővebben Lev. r. XXVIII. 6. R. Lévi. — Érdekes, hogy PA. a leírás közepén (76. o. 10. s.) R. Lévi nevében közöl egy ilyen phantastikus midrásokat elitélő mondást: א"ר לוי אפשר לדברים הללו כל חנם שדורש שלא כהוגן כנביא מתנבא שקר, וכן הוא אומר (Jech. 14, 10) ונשאו את עונם כעון הדורש כעון הנביא יהיה elbeszélést. R. Lévi ezt nem mondhatta, minthogy épen ő maga szerzette a koholt leírást. Így valószínű, hogy PA. szerkesztője saját elitélő kritikáját álnéven veszi fel, még pedig ugyanazon szerző nevében, ki e midrást szerzette, hogy így igaznak tüntesse fel.

³⁷⁾ PA. más szóval közli ezen tétel tartalmát.

³⁸⁾ Meg.: angyalok ember képében. T.I. is H. fiai.

³⁹⁾ AG. ezen adata ellentmond azon adatának (42. o.), hogy tövis volt a bitó (E. r. IX. 2. még czélzást is talál ebben שאני נקרא קוץ והוא קוץ מכאיב mondja a tövis. E.r. nem említi, hogy czédrus lett volna.) PA. itt következő sorsolási jelenete AG. 41. o. (és E. r. IX. 2.) más agádának felel meg. PA. szerint a fák vonakodnak H.-nak akasztófául szolgálani, AG.-ban a fák Isten előtt versengenek e dicsőségért. Amit ott kifogásul hoznak fel, azt itt előnyül említik. A Jalkut 1054.§-ban PA., 1045.§-ban csekély változással AG. verzióját közli. T.II. a PA.-hez hasonlóan dolgozza fel.

PA II. kimutatható forrásait nagyrészt AG és a talmud képezik. Egy-két más munkával (E.r. TI.) párhuzamos helyből nem lehet ezek felhasználására következtetni. Ritkán közli az átvett tételeket a forrásnak teljesen megfelelően, néha hasonló szóval, néha szabadon dolgozza fel őket, rövidít, körülír és elhagyja a szerző nevét, az anyag felhasználásával ugyyszólván önállóan fogalmaz. — Az elbeszélő jelleg vonul át az egész munkán. A szöveg versei az agádai anyag beleolvasztásával gyakran összefüggő elbeszélés képében jelennek meg, úgy, hogy a szöveg pragmatikai egymásutánját az oknyomozó részekkel indokolva és bővitve füzi egybe midrásunk a verseket: pl. 1, 14—16. (61.o.13. s köv. s.), az egész 6.f. (75.o.). Különösen az utolsó fejezetekben történik ez és sokszor úgy kell kihámozni az átvett gondolatokat az őket körülvevő rétegek közül.

Hasonló körülíró és bővítő részeken kívül becses és érdekes agádákat tartalmaz, melyek másutt nem f. e. és valószínűleg régi forrásokból erednek. Pl. 1,2-höz (56.o.) az elsőszülöttek áldozási joga és a méltóság mint száll nemzedékről más nemzedékre: 1,12-höz (60.o.) Ráb regényes elbeszélése: miképen lett Vasthi Ahásvéros felesége — 1,16 (61.o.) מַזִּיבֵן = Dániel.⁴⁰⁾ — 2, 23 (65.o.). Miért árulta el Mardocháj az összeesküvést? hiszen Ex. 23,32 לֹא תַכְרִית לָהֶם וּלְאֱלֹהֵיהֶם בְּרִית — 3,8 (68.o.) Hámán egyes rágalmai, pl. hogy a zsidók némely imája gyűlöletteljes. — 6,1 (73.o.) R. Chelbó tétele: 4 versnek (Ex. 12,29; II. Kir. 19,35; Bir. 7,9; E. 6,1) pészach éjjelre való vonatkoztatása.⁴¹⁾

Ugy ezen részeket, mint az átvett agádákat a folyékony leírás és a majdnem tiszta bibliai héberség jellemzi, melyet ritkán szakít félbe egy-egy rövid aramaeusnyelvű mondat, vagy egy görög, latin szó,⁴²⁾ és ez elárulja a munka egyöntetűségét, az egységes szerkesztést. — Hogy a munka mikor létesült és

⁴⁰⁾ Még csak T.II. azonosítja a kettőt. A talmud szerint ez Hámán.

⁴¹⁾ A második példában hosszú kitérés f. e. Szánheribről, aki az ostromlandó Jeruzsálemre kicsinyléssel tekint és ezért megis lakol. Szánherib jellemzése Jes. 37, 21. s köv. versein alapszik.

⁴²⁾ Nevezetes, hogy (60. o.) אַאֲפִיקֵן, ὀφφίχιον, officium (L. Kohut, Suppl to Aruch Compl. 3.o. a.) csak itt f. e. A 72.o. דִּיסקָא פֿלניָא Buber helyes nézete szerint egy szó: disciplina. Többször e. f. még פֿרוּבוּטִים szó (az utolsó betű ם-nek olv.) = πρεσβευτής, követ; קלוּסִין = κέλεις, parancs, stb.

hol, arról tartalma felvilágosítást alig nyújt. A kevés említett szerző nevéből nem lehet szerkesztésének helyére következtetni, mert e szerzők nagyrészt a felhasznált forrásokból kerültek ide tételükkel együtt. Mindenesetre föltűnő, hogy különösen az AG-ból meritett tételek szerzőinek nevét közli, míg a talmudból átvett részeknél ez nagy ritkán történik. A szerzők között legtöbbször R. Lévi szerepel — még az ismeretlen forrású részek közt is — sőt a talmudban más szerzővel e. f. tétel ezen amóra nevében közöltetik (64.o. 2,14-hez) és egy valószínűleg pseud-epigráf (R. Lévi) mondást is sikerült megállapítanunk. Kivüle R. Chelbó és R. Jiczchák neveztetnek gyakrabban

Keletkezési ideje bizonytalan, de az említett belső okok késő korra vallanak. A XII. században már igen kedvelt midrásmunka lehetett, amiről a Jálkut tanuskodik, mely majdnem egészen közli: מדרש צימן⁴³⁾ és mindig szószerint.⁴⁴⁾ — Szerkesztőjét illetőleg érdekes, hogy egy későbbi midrás-gyűjtemény⁴⁵⁾ a PAII.-ből אר שמואל צימן idéz.⁴⁶⁾ Ugy látszik valamilyen R. Sámuel tartatott a PAII. szerkesztőjének és ezért idézi a munkából meritett névtelen tételket R. Sám. nevében, épugy, mint más midrások a két Mechiltából R. Jismáél vagy R. Simon b. Jócháj nevével, a Num. r. a Midr. Táséból R. Pinchász b. Jáir nevével idéznek.⁴⁷⁾ Ezen névnek csak PA II.-ből meritett részeknél való előfordulása alapján Bacher azt a kétségtelen következtetést vonja le, hogy az említett midráskompiláció végén 84.o. 12.s köv. s. R. Sámuel nevével idézett két befejező rész szintén PAII.-ből való volt s hogy így a mi kiadott PAII. gyűjteményünk nem teljes.

Agádáth Eszther (AE).

Valamennyi gyűjtemény közül legbővebb és legteljesebb. Eszther könyvét egész terjedelmében tárgyalja, úgy, hogy a különféle forrásokból eredő agádákat versenként csoportosítja. A gyűjtemény keretét PAII. képezi,¹⁾ amennyiben azon gyűjtemény ויש"ה-val bevezetett szakaszkezdetei — a 6, 1'-hez valót, mely AE-ben más, kivéve — itt is a megfelelő helyen²⁾

⁴³⁾ L. Buber kimutatását a Jálkut forrásairól, i. h. IX. s köv. o.

⁴⁴⁾ Csekély szóeltérések is igen ritkák. ⁴⁵⁾ אגדת אסתר. Ag. Abhandl. z. B. E. ed. Buber 1897. ⁴⁶⁾ 6. o. 3. s.; 14. o. 9. s. (1, 11-hez); 20. o. 1. (2, 8-hoz); 23. o. 2. s. (2, 15-höz); 29. o. 5. s. (3, 5-höz). ⁴⁷⁾ Bacher, MSchr. 41. évf. 353. o.

¹⁾ Bacher: MSchr. 41 évf. 352o. ²⁾ L. fönt PA II.-nél.

a midrás csoportok elejei. Az anyag nagyrésze ismeretes gyűjteményekből való. A forrásokat Buber soralatti jegyzeteiben tételről-tételre kimutatja és bevezetésében összefoglalja, úgy, hogy csak azok felsorolására és egy két adatának javítására kell szoritkoznunk. AE felhasználta PAII. midrásunkat igen sokszor a bevezetéseken kívül is. A babyloniai talmud E.-agádáját teljes egészében felveszi: azon részeket is, melyek csak az összefüggés, vagy a szerző neve kedvéért foglalnak ott helyet³⁾, azonkívül más talmudi agádák is fordulnak elő. Nevezetes, hogy talmudunknak nem kiadott verzióját, hanem a müncheni talmud-kézirat szövegét használja, mely főképp a szerzők nevére nézve tér el lényegesen, amint azt Buber (Rabbinovicz, Dikduké Szóferim műve alapján) megállapítja. A Mechiltából, Gen. r., Pesz. de R.Káhanából, Zsoltár és Példabeszédek midrásából sokat vesz fel; egy a Jerusálmiban (Meg. 70.d.k.) is e f. részt Ruth. r. IV. 7. szerint közöl. A Pirké dRE. 49. és 50. fejezeteit majdnem egészen kivonatolja és az egyes mondatokat a szöveg illető verseinél közli. Buber szerint a Józsiptonból vette át Mardocháj álmát 43.o., melyet אגמרי-val vezet be. Bacher⁴⁾ e részt E. r.-ből valónak mondja. Tény az, hogy egyik verziónak sem felel meg szószerint, bár lényegesen egyikőtől sem különbözik⁵⁾ s így maga is talán más régi forrásból merítette, a mi mellett az is bizonyít, hogy Józsiptonnal több párbuzamos része nincs és E. r. sem állapítható meg forrásnak. Bacher ugyan három — Buber által ismeretlennek jelölt agádát⁶⁾ — valószínűleg E. r.-ből származónak mond, de az első: R. Chijjá b. Abbá tétele, kifejezéseiben a Tanchuma (ed. Buber חקת 27.: 60.o.10.s.) verziójával egyezik és E. r.-től eltér.

³⁾ L. f. a talmud vizsgálatánál. ⁴⁾ I. h. 354.o.

⁵⁾ Pl. E. r.

Jósz.

A. E.

וירא והנה רעש גדול	והנה רעש גדול ורעם חזק	והנה רעש גדול ורעם חזק
ובהלה על הארץ ופחד	ועצום ותהי בהלה בכל	וקול בהלה על פני כל
ורעד לכל יושביה	הארץ ופחד ורעש ורעד	הארץ ופחד ורעדה לכל
	ונעש על כל יושביה	יושביה

Józsiptonnal egyezik néha pl. וירוצו לקולם. E.r.: וינוסו לקולם. Néha meg E. r.-val, pl. והמעין נגר ויהי לנחל וכו' (A. E. נגיד), Jósz. גדול עד מאד stb.

⁶⁾ 22.o. 8.s. (2,14-hez) R. Chijja b. ווא nevében; 41.o.1. (4,3.-hoz) אבל גדול és R. Aibó 28.o. 4.s.(3,5-höz)

Tanchuma:	E. r. I. 18. csak a végén tér el:
<p>מלכי מדי תמימים היו ואין להקב"ה עליהן אלא (שועבדו) ע"ז שקבלו מאבותיהם בלבד</p>	<p>. . . אלא ע"ז שמסרו להם אבותיהם</p>

A többi két párhuzamos hely is — mint Bacher is konstatálja — más verzióban foglaltatik E. r.-ban az illető ver-seknél. Ez a körülmény, hogy az AE. forrásait majdnem mindenütt hűen leírja, néhol még a más gyűjteményekben is előforduló agádákat jobb, eredetibb és tökéletesebb alakban közli⁷⁾, míg az Eszther r.-val párhuzamos 3 tétel (R. Aibó) tényleg E. r.-ban eredetibb verzió⁸⁾, a három tételnek pedig egyike sem egyezik az E. r. verziójával, hogy továbbá a bő E. r. gyűjteménynyel egyáltalában csak ily kevés párhuzamot találunk, holott a talmudot és PAII.-t AE. teljesen felveszi a gyűjteménybe, igen valószínűnek tüntetik föl azt, hogy AE. E. r.-t nem ismerte.

Buber állítása szerint AE. az AG midrásgyűjteményt sem használja fel; csak egyike a két KI-nak, melyek alapján a kiadás létesült⁹⁾, tartalmaz AG-ból származó részleteket, a kiadásban azonban ezek bennfoglaltatnak.

AE szerkesztése nem történhetett a XIII. század előtt, mert Buber kimutatása szerint (XI. o.) Maimuni Misné-thórá-jából idéz (a 9. f. 28. versénél), Alfásziból is több haláchát közöl.

Mindenesetre Jemen a munka hazája, a két AE kézirat is innen származik. Buber joggal utal arra, hogy a délarábiai zsidók foglalkoztak különösen Alfászi és Maimuni műveinek tanulmányozásával, melyeknek egyes tételei AE-ben előfordulnak; Bacher pedig két arab szónak használatából következteti, hogy arab-zsidó szerkesztette az Agádáth Eszthert¹⁰⁾.

⁷⁾ L. Bacher i. h. 356.o. ⁸⁾ I. h. 355.o.

⁹⁾ Az egyik Buber tulajdonában van (1620 ból származó KI), a másik az oxfordi könyvtaré (Ms. Heb. e 47. Az 1636 évben iratott). Ez utóbbiban vannak az AG részletei, melyeket azonban Buber a kiadásban nem jelöl zár-jellel, mint a bevezetésben mondja.

¹⁰⁾ Hámán családfája (26. o. 3, 1-hez) Amálékkal, Elipház ágyasának fiával (Gen. 36, 12.) végződik. A T.II. és Masz. Szóf. 13.f.-ben a kifejezés להינתיה בר להינתיה דאליפו helyett AE-ben סורייתא „szurriját“, rabszolganő. A második szó זנדיקן (37.o. 6. s.) eredetileg a zend vallás hívét, a manichaeus v. dualistikus eretneket jelentette, később általában istentagadót értettek alatta. L. Bacher i. h. 351.o.

Midrás Megillá (MM).

Ezen czimen Gaster a Kohut emlékezetére kiadott „Semitic Studies“-ben¹⁾ rövid midrás gyűjteményt²⁾ közöl, mely szerinte az Eszther midrások legrégebb verziója. A KI anyagából és az irás jellegéből ezt a IX. v. X. századból valónak mondja, a midrás keletkezését pedig a VII. v. VIII. századba teszi és tartalma legnagyobb részének talmudi eredetéből azt következteti, hogy ezen midrás a talmudban elő nem forduló többi tétele eredetileg szintén annak alkatrészei közé tartozott. Csakhogy a midrás tartalma nem erősíti meg azon feltevést, hogy MM. tényleg ősrégi midrás-gyűjtemény, a palaeographiai okok sem nyújtanak döntő bizonyítékot³⁾ és így Bacher helyesnek tartja Steinschneider véleményét, ki a XV. v. XVI. században keletkezettnek mondja.

Midrásunk ugyanis, mint Gaster a soralatti jegyzetekben kimutatja, tartalmának legnagyobb részét a bab. talmud Eszther agádájából meríti. De ezen agádákat, melyeket nem mindig idéz szószerint, sohasem közli szerzőjük nevében és név különben is csak egyetlenegy fordul elő MM-ban **שמעון** (Bacher szerint kétségtelenül R. Simon **שמעון**), ezért gyűjteményünket réginek nem tekinthetjük. Arról tehát szó sincs, hogy a kiadó szerint a jegyzeteiben felsorolt munkák — a talmudot bizonyára kivéve? — MM.-t használták. A babyloniai Eszther agádát maga jelöli meg kétszer forrásának **מגלה** kifejezéssel: 174.o. 12.s.(2,5-höz) **מגלה נמרא** (Meg. 12 b.) és 177o. 4.s.(5,2-höz) **מגלה נמרא** (Meg. 15b. R. Jóchanán mondása). Rábnak egy mondását is⁴⁾ **מגלה** barájtha-formulával idézi, ami a szerkesztő pontatlanságára enged következtetni⁵⁾. A babyloniai E.-midrás agádáinak néha szószerinti szövegét közli, gyakorta rövidit, vagy nyelvileg és tartalmilag átalakítja a felhasznált tételt.

¹⁾ A midrás szövege 173.—178.o. Ezt megelőzi Gaster róla irt értekezése 167—172 o.: The oldest version of M. Megilla.

²⁾ E. 1,1.10.12; 2,5.7.9; 3,1.6—9; 4,4.5.11; 5,2.7.11; 6,1.2; 8,16; 9,19. verseire vonatkozó agádákat tartalmaz.

³⁾ L. Revue d. Etudes Juives XXXV. 123—124 Bacher ismertetését.

⁴⁾ Meg. 7b héberül: **חייב אדם לשתות עד שלא ידע בין ברוך מרדכי לארור המן**

⁵⁾ L. Bacher i. h. 124.o., ki említi, hogy Salamon ibn Parchon is talmud i helyeket a misnaidézés **תנן** formulájával vezet be.

Viszont a talmud egyes ráutalásait kifejti, vagy a gondolatot felhasználva, saját szavaival bővíti. Így 2, 9-hez (175.o. 12.s.) a talmudbeli Rábá mondását שהיתה מונה בהן ימי שבת előbb bő mondatban közli, azután א"ד-al bevezetve Eszther szolgálóinak nevére következtet belőle⁶⁾.

A talmudon kívül más ismert E. midrás tételeiből egyet sem találunk⁷⁾. A kiadó egyszer, 177.o. 9.s.-nál (4.j.) PAII-re hivatkozik, de ezen rész, csekély eltéréssel e.f. Meg. 15b. R. Józsuá tételében. A kiadó azonkívül értekezésében (169.o.l.) szövegünk sajátos legendái egyikének mondja azt az agádát, hogy Mardochájnak kenyér árán adta el magát rabszolgának Hámán, bár neki magának is úgy tűnik, mintha ezt már valahol olvasta volna. Ezen agádának alapja tényleg meg van a talmudban Meg. 15b.f. R. Pápá ליה עבדא דמזדבן במלמי és T I., hol a Hámán térdéhez erősített adás-vétel szerződésről, melyre Mard. a lábával rámutat, van szó.

Azon kevés ismeretlen forrásu agáda közül, melyre MM.-ban akadunk, érdekes 174.o. 3.s. א"ד-al bevezetett magyarázata E. 1,10-nek, hogy Vasthinak — szülés utáni 7. napja volt ez. Utána pedig 1, 11-nek két oka: Vasthi gyűlölete Dániel iránt, mert Vasthi atyjának Nebukadneczárnak birodalma Dániel miatt pusztult el, azonkívül mert elkülönödése napjai voltak. Végre 175.o. 20.s. hogy Eszther szolgálóit titkon zsidókká teszi, és a Hathach név magyarázata שהתך זכרותו stb. A gyűjteményben foglalt néhány perzsa glossa⁸⁾ kétségtelenül bizonyítja, hogy származási helye Perzsia.

⁶⁾ A mit Targum I. poetikusan dolgoz fel, a mennyiben a napok főteremtményei szerint nevezi el E. cselédeit, M. M. prózai módon „első nap“ stb.-nak nevezi őket.

⁷⁾ 175.o. (3, 1.-hez), hogy Hámánt a király szoborral tüntette ki, שנדלו בצלם és ennek képével diszitett ruhákat adott neki = TI. (mellére bálványképet erősített), PdRE 50., E. r. VII. 6. és PA I. 46 (himzett bálványkép volt ruháján).

⁸⁾ 174.o. 8.s.al. הכר בוודין „irigyel“, mit a kiadó rossz helyen iktat be, mert נתקנא fordítása; 176.o. 4.j. דור כרדן „eltávolít“ הכרת fordítása — כאיה 8. j. „azért, mert peszách este volt“. — u. o. 8. j. כאיה 8. j. כנר, a חתכו זכרותם magyarázata (כוד כרדן = eltompít) — 177.o. 3. j. בכשיר (begusíd) „kinyujt“ a מתה fordítása. — 176o. 10 j. מהר פרמאן אוי a kiadótól kérdőjellel kísért מהר szó = muhr: pecsét, döntés, tehát „parancsának döntése“. Talán 176.o. 6. s. al. אסור בניאוף ובנות a דין szó arab értelmében vallás: törvény, tan, szintén közvetve a perzsa hatást árulja el.

Midrás Megilláth Esther (M.E.).¹⁾

A bibliai könyv első nyolcz fejezetének néhány versére²⁾ vonatkozó agádákat tartalmaz, melyek közül alig akad valamely ismeretlen, régi forrásban elő nem forduló tétel. Gyűjteményes munka, mely ugy tartalmával, mint előadásával elárulja késő keletkezését. Kezdődik egy névtelen, כתיב formulával Jes. 55, 13-ból kiinduló bevezetéssel, mely a talmudban (Meg. 10b.) R. Sámuel b. Nachmáni pethicháját képezi. Ez az egyetlen bevezetés, melyet M. E.-ben találunk. Agádáinak forrását a kiadó közelebbről nem határozza meg, a mennyiben valamennyi párhuzamos helyet felsorolja, forrásainak száma azonban szűkebb körre szorítható. A talmud mindenesetre M. E. agádái jó részének forrása, a mint a bár névtelenül, de legtöbbszörre, ha nem is egészen, de szószerint közölt tételek mutatják. — PdRE. 49. és 50. fejezeteit szintén felhasználta. Ebben a tekintetben Horowitz kimutatása teljesen megbízható. Azonban a TI. és TII.-vel itteni párhuzamos részek mind a régi midrásgyűjteményekben előforduló agádáknak felelnek meg majdnem szó szerint és így forrásnak nem mondhatók. E. r., melyet Horowitz gyakran idéz,³⁾ szintén nem tekinthető forrásnak. Ugyanis épen az E. r.-ban és AG-ban párhuzamos részek fordulnak csak elő, még pedig a mi AG kiadásunk szövegének és nem az E. r. felhasználta részek bővebb alakjának és nyelvezetének megfelelően. Bár az összehasonlítás maga is meggyőz erről, egy jellemző példa az AG-nak és nem E. r.-nak használatára nézve ezt kétségtelenné teszi: R. Jiczchák Nappácha agádájában (M. E. 70.o. 5.s.) előforduló שבשבילה רבו אנהותי בכל יום kifejezés, mely még csak AG-ban fordul elő hasonló módon; míg E. r.-ban שבשבילה הרבתי אותותי ומופתי בכל יום a megfelelő mondat. — M. E. különben elejétől végig az AG gyűjtemény használatáról tanuskodik.

57—59.o.(E.1,2) a trón története: AG 2—4.o. (csekély változtatással) — 60.o.(E.1,4) Hámán tanácsára hívja meg Ahásv. a zsidókat. Mardocháj inti őket = AG 32.o.(4,1-hez)

¹⁾ Horowitz, Sammlung kleiner Midraschim I. Berlin 1881. (Héber czim) 56—75o. Első kiadása: Konstantinápoly 1519, egy gyűjteményes kötetben, melynek első része Ben Szirách. L. Horowitz 48.

²⁾ 1, 1. 4. 10. 12. 13. 22; 2, 5. 7. 17. 21, 22.; 3, 1, 6. 8. 9.; 4, 1. 4. 16. 17; 5, 1. 2. 5.; 6, 1. 2. 10. 13. 14.; 7, 5. 6. 8. 10. 16.; 8, 15. 16.

³⁾ M. E. 69.o. 5. s. al. R. Jiczchák *bár* Nappáchának nevezetik.

R. Jiczchák Nappácha. 62.o.1.s A király Vásthi képét festeti a falra, 63.o.(2,17-hez); Eszther szebb ennél; hasonló AG 19.o.(R. Lévi). — 65.o.1. s köv. s. Hámán sorsot vet a napokra, hónapokra és csillagképekre⁴⁾ = AG 24.o.—66.o.(3.8) Hámán tanácsa és Ahásv. ellenvetései AG (27.o.) hasonlóból rövidítve. — 67.o.8.s.-al. Izráel panasza = AG 34.o.3.s. — 67.o.1. R. Chan. b. Agil mondása = AG 34.o. névtelenül. — 68.o.12.s. Hámán unszolására a király tanácskozik = AG 28.o. 10.s. — 68.o.6.s. Ahásv. levele = AG 29. s köv. o. — 69.o. 13.s.-al. Hámán találkozása Mardochájjal és R. Jiczchák Nappácha midrása = AG 32.o. (az égi jelenet). — 73.o.2.s. A Hámán 356 tanácsosa közül legokosabb Zeres; ennek tanácsa; Hámán készületei; az iskolai és égi jelenet = AG 36.o. R. Eleázár a R. Chan. nevében. Mindezen idézetek bizonyítják, hogy mai AG gyűjteményünket használta fel M. E. és nem E. r.-t. Csak egyetlenegy agáda fordul elő, melyet E. r.-ban, de nem AG-ban találunk, még pedig 64.o.(3,6-hoz) R. Berechja midrása az Izrael ellen törő gonoszok számitgatásáról, mely E. r. VII. 23. R. Lévi nevében fordul elő. De ugyanez a midrás Pesz.dRK. 78b. és Lev. r. XXVIII. 6-ban is megvan s mint-hogy E. r. használatát nem lehetett egy más esetben sem megállapítani, Eszther rabbát a források közül szintén törülnünk kell. — Még csak egy ismeretlen eredetü részről kell megemlékeznünk: Mardocháj álmáról 67. o., mely hasonló verzióban semmilyen ismert forrásban nem fordul elő. Ugy látszik, ez szabad feldolgozása a más források hasonló témájának. Csak *egy* sárkányról van benne szó; ez a népek közül a levegőbe emelkedik, óriási nagyra nő és az egyedül álló kis nép (Izr.) ellen készül; de óriási forgószél támad és darabokra tépi a sárkányt: e kis nép fölött pedig ismét fény dereng. — Feltétlenül az ismert „Mardocháj álma“ lebegett a feldolgozó előtt, a mint a kettőnek hasonló eleje és vége mutatja. Vajjon M. E. szerkesztője dolgozta-e át, vagy ő is így találta, azt eldönteni lehetetlen.

A M. E. jellege elárulja késő voltát. A felhasznált agádák előtt rendesen elhagyja szerzőjük nevét és rövidítve vagy változtatva közli őket, néha körülírja a szövegét s aztán שנתמר-ral idézi, vagy saját hozzáfűzéseivel bőviti és többször folytatóla-

⁴⁾ M. E. nem személyesíti meg ezeket, épen úgy, mint PA. II.

gosan adja elő a szöveget, rövid midrásmagyarázatok közbeszurásával. Aramaeus kifejezéseket héberre is fordít, pl. Dán. 5,1 verset előbb héberül közli **אלף אנשים יין לנגר** azután **היה שחה** azután **אלף אנשים** -ral idézi eredetijét. Forrásainak aram szövegét is héberül közli, pl. 59.o.l. **היל פרס ומרי** a talmudból átvett magyarázatát. Gyakoriak a **בוה חלקו חכמים ז"ל** vagy **והוא דברי חכמים ז"ל** czimiratok a más forrásban *megnevezett* szerzők tételeinél is.

Mindezekből következik, hogy M. E. újabb gyűjtemény, mely talán közvetlenül első kiadása előtt (1519) keletkezett. Pontosabb korát, ugyszintén származási helyét megállapítani lehetetlen.

Az első Targum. (T. I.).

Eszther könyvének két egymástól nyelvezetre és tartalomra nézve teljesen eltérő aramaeus fordítása létezik, melyek elsejét, az ugynevezett „Targum risónt“¹⁾ tárgyalja a fejezet.

Ezen targum is, megfelelően az 5 megilla többi targumának²⁾, teljesen eltér az egyszerű fordítás jellegétől és a szövegnek agádával telített paraphrázisa³⁾. Elejétől végig a tudatos szerkesztést árulja el. A könyv fordításába beleviszi korának agádikus szentírás-magyarázatát és olyan ügyesen szövi azt egybe az egyes versekkel, mintha az nem is idegen elem, hanem a szöveg integrális alkatrésze volna.

A feldolgozás, az adott midrásanyag elrendezése és összeolvasztása a szöveggel, az írás-magyarázat visszatükröztetése a fordításban mindig a fordító érdeme. De magát az anyagot az élő hagyomány, vagy ennek írásba foglalt maradványai szolgáltatják, az legnagyobbbrészt nem a fordító képzeletének szüleménye, hanem évszázados szellemi munkának eredménye,

¹⁾ Első targumnak nevezik, megkülönböztetésül a hosszabb, rendesen ezután következő „második Targum“-tól (T.II.) Az Aruch XI. sz. csak **תרגום** -nak nevezi **דמנמא טן** 6., s más czikkeiben. Zunz GV² 68.o. 7. k. (l. Kohut, Index, 29.o.).

²⁾ Zunz GV² 68.o. szerint az agádai tartalom a targumokban fokozatosan bővebb az 5 megilla következő sorrendje szerint: Ruth, Sirmak, Koh., Eszther, Enekek éneke.

³⁾ Az antwerpeni polyglotta (Biblia regia 1569—1572)E. könyvének csak egyszerű, kitérések nélkül való aramaeus fordítását tartalmazza. Posner (D. Targum Rischon 16.o.) bebizonyítja, hogy ez a paraphrastikus T.I.-nek kivonata.

mely a paraphrázis kerek, tetszetős egészében nyer hatásos kifejezést. Az Eszther könyvének targumánál is megállapíthatók források, melyeknek befolyása alatt készült. Egyes régi gyűjteményekből nemcsak gondolatokat kölcsönöz, hogy saját céljainak megfelelően aknázza ki őket, hanem néha szószerinti átvétel is észlelhető.

TI. forrásai.

1, 1 (A. alatt szünt meg a templomépítés) = E.r. I.1. RNech. — Vásthi nem hagyta A.-t építeni = AG 17.o. — Feleztetett birodalma = E.r. I.5. — 127 tartomány Sára életévei szer. = E.r. I.8.; Gen.r. LVIII.3.R.Akiba. — 5 ויהי בימי = E.r. proem. 11.; Gen.r. XLXX.R.Sámuel b. Nachmán⁴⁾ — T 1,2(a trón vándorlása) = AG 2.o.⁵⁾ — T 1,3 = AG 8.o. és 9.o.5.s. — T 1,4 (Cyrus az Euphratesben találta a kincseket) = AG 8.o.⁶⁾ — T 1,5 (Izr.-re von.) = AG 9.o.6.s. és 32.o. R.Jiczchák Nappácha. — U.o. a kert leírása = AG 10.o.(l.f.) — U.o. Mard. nem vesz részt a lakomán = AG 32.o. — T 1,6. וי = Meg. 12a Sámuel. — T 1,7(A. kelyhei ólomszinüekké válnak) = AG 10.o. — T 1,9 (a hálósobában)⁷⁾ = AG 13.o.5.s. — T 1,10 (a nevek magy.) = AG és E.r.(III.12)⁸⁾ — T 1,11 (mint Vasthi tett a zs. lányokkal) = Meg. 13a. — T 1,13 (Iszáchár fiai) = AG 16.o.R. Szimon. — T 1,16(Memuchán az Hámán) = Meg. 12b. — T 2,1 = AG 17.o. — T 2,5 (מירא דביא)⁹⁾ = Meg. 10b. és Chullin 139b. — T 2,8 a jámborok a myrrthus-

⁴⁾ A talmud Meg. 10b. a példákat más sorrendben és kifejtetlenül közli. — T. csak 2 példát közöl s hozzáteszi: „ezekből következtethetsz a többire“. E részt különben is תוספתא pótlék czimen közli.

⁵⁾ L. ott. Eltérés az utolsóelőtti névnel: T. szerint Cyrus, AG. Dárius.

⁶⁾ T. szerint Bábel elfoglalásánál ásatott az Euphratesben. AG. szerint a fukar Nebukadn. sülyeszi el a kincseket, a templomépítő Cyrus pedig elvezette a folyamot és rájuk akadt (R. Tanchum). A történelem tanitja, hogy Cyrus Babylon meghódítása céljából eltérítette az Euphratest. A tény tehát AG.-ban van meg, de az alkalom T. szerint helyesebb. — Lehetetlen AG. ezen névvel tradált midrását T.-ból származtatni, mint Posner (D. Targum, Rischon z. B. E. 42.o.) teszi. Valószínűleg a monda több alakja volt ismeretes.

⁷⁾ T. קיטון κοιτών l. Levy TW.II. 357b.

⁸⁾ L.f. E.r.-nál, hol egy része R. Joch., másika R. Simon b. Jannáj nevében f. e.

⁹⁾ PdRE. „mert imája Isten elé járult כמר דכי“. Ez láthatólag ugyanazon felfogás és nem szabad Posnerrel (i. h. 46.o.) „wie das eines reinen Mannes“ fordítani.

hoz hasonlók = Meg 13a.(R. Meir) — 75 évig M.-nál = AG 18.o.(Gen.r. XXIX. 13) 75 éves.¹⁰⁾ — Születése előtt apja, utána anyja halt meg = Meg. 13a.R.Achá. — T 2,8(ותלקה-hoz) = PAII.64.o. (böven). — T 2,9 eszméje¹¹⁾ = Meg. 13a. Rábá. — T 2,12. (שכנת ואנפקינון s a köv.) = Meg. 13a. R.Chijja שכנת és R. Jehúda אנפקינון az indokolással. — T 2,17(Vasthi b képét eltávolítja s Esztherét teszi helyébe) = AG 19.o. R.Lévi¹²⁾ — T 2,20 (ביומי ריהוקא הית מיוהרא) = Meg. 13b. R.Jirmija (שהיתה מראה דם נדה לחכמים) — Nem izleli az idegenek ételét, italát = Meg. 13a. Ráb szerint leányzóinak rituális ételt ad. T 2,21 (ולאוקמי חד בכין ¹³⁾ קלוסנתרין) = AG. 20.o. ומה הקצפון היה שם מעמיד שנים ומושב אחד מעמיד שני קלוסנתרין. — U.o. מירסאי = Meg. 13b.R.Jóch. — T 2, 22(M. 70 nyelvet tudott) = Meg. 13b.¹⁴⁾; T 3,1(H. Jeruzsálembe ment, hogy beszüntesse a templomépítést) = PAII. 55.o. — Mikor H. világhirű lesz (אשתמוע), akkor köv. be a boszú = AG 20o.¹⁵⁾ — T 3,2 H. bálványképet¹⁶⁾ függeszt mellére¹⁷⁾ = E.r. VI.4(2,5-höz) — U.o. Hámán M.-nak rab-szolgája volt; egy czipóért adta el magát = Meg. 16b.f. R. Pápá. — T 3,9(a 10,000 ezüst-kikár vonatkoztatva a 600,000 Egyiptomból kivonuló izraelitára) = AG 27.o. — T 4,1 = 32.o. R. Jiczchák Nappácha — T 4,5 Hathách az Dániel = Meg. 15a. Ráb. (T. indokolása = Meg.u.o.Sámuel). — T 4,12 Hámán megöli Hathächt stb. = AG 36.o.¹⁸⁾ — T 4,17 (ונסם וננה מ' ¹⁹⁾) = PAII.71.o. M. vonakodik Meg. Taánith ellen cselekedni. — T 5,1 Hámán királynőnek szánta eladó

¹⁰⁾ הדסה számértéke ez, a szót is egynek számítva.

¹¹⁾ A lányok neve a hétköznapi teremtényei szerint.

¹²⁾ E. r. VI.15. mint versmagyarázat תיהת l. f.

¹³⁾ Levy, TW.II. 365a. szerint *κολαστήρ* (fenyítő, büntető). A בכין h. בבין (kapus) volna olvasandó, ami nem ad valami jó értelmet: eltávolít 2 bakót s egy kapust tesz helyükbe. E. r. קלוסנתרין-t olvas. L. Kohut (Aruch VII.107b), ki nem helyesli R. Náthán *κολοι* „kitünő“ és senatores „tanácsos“ magyarázatát.

¹⁴⁾ Alapja talán Ezra 2. 2, hol M. mellett בלשן név f.e.

¹⁵⁾ AG.-ban ezt böven magyarázza R. Józua b. Lévi példázata a felség-sértő apródról. ¹⁶⁾ אנדרטא, *ἀνδριάς*, idolum.

¹⁷⁾ בקק על לבו olv. L. Buber, PA.I. 46o. 12.j. — E. r. בקק על לבו.

¹⁸⁾ T. szerint ezután Micháél és Gábriel közvetítik az üzenetet, AG.-ban szent szellem.

¹⁹⁾ Levy TW.II. 116a. unwillig u. missmuthig; magyarul a T. hoz hasonló alliterációval: kedvetlenül és kelletlenül.

leányát = AG 16.o.6.s. — T 5,3 ער חצי a szentélyépítésre von. = Meg. 15b.²⁰⁾ — T 5,11 Hámán 208 fia) = Meg. 16b. Rámi b. Abbá következteti ורב számértékéből — U.o. Sámsáj a kir. iródeákja = (Meg. 17a.f.) AG 39.o.3.s. R.Jochanán. — T 5,14(Zeres tanácsában előforduló, Izr.-nek meg nem ártott kinzások közül) izzó rézüst²¹⁾, tüzkemencze, sivatag, fogság, megvakítás = AG 36.37.o. felsorolva. — T 6,1 alapja Meg. 15b. R.Tanchum magy. — Fejtegetés נדרה szónak Istenre való alkalmazásáról, teljesen = PAII. 74.o.9.s. — Hámánra és E.-re vonatkozása = PAII. 75.o.²²⁾ R.Chámá b.Gorion. — Ahásvérost megragadja egy szellem és üti = AG 38.o.²³⁾ — A. gyanakodik E.-re = Meg.15b. Rábá. — Micháél elüzi az álmod A. szeméről = AG 38.o.(Gábriél). — T 6,12 וישב magy. = Meg. 16a. R.Séseth. — אבל והמוי ראש magy. = Meg. 16a. — T 7,2 Dárius E. fia = E.r. VIII.2; Lev.r. XIII.5; PAI. 51.o. R.Jehúda b.Szimon. — T 7,6 M. családfája = PA II. 62.o. — T 7,7 = PAII. 76.o. — T 7,8(Gábriel odalöki) = Meg. 16a. R.Eleázár (csak angyalról) — T 8,15 = Meg. 16b.(8,16-hoz.) — T 8,16 = Meg. 16b. R.Jehúda. — T 9,14(Zeres és 70 fia koldus) = Meg. 15b. (I. Sám. 2,5 שבעים olvassa שבעים-nek. — T 9,28(משפחה ומשפחה) von. a papokra és levitákra) = Meg. 3a. R.Jószé b.Chan. és R.Jehúda Ráb nevében.

Mint a forráskimutatásból látszik, a T.II. szerkesztője a babyloniai talmud Eszther-midrását kétségtelenül ismerte és kiaknázta, amit számos szószerinti átvétel is megerősít. Palaestínai midrásokkal is nagy rokonságot árul el, amit palaestínai eredetéről tanuskodó nyelvezete már ugyis valószínűvé tesz. A más midrásmunkákban szerzőjük nevében közölt s ennél fogva hiteles midrások kétségtelenné teszik egyes, az AG gyűjteményben és a későn, de mindenesetre régi midrásmunkák felhasználásával is készült PAII.-ben meglevő palaestínai midrások fölvételét, bár nem éppen mai gyűjteményeinkből. Jellemzi a targumot, hogy ritkán mutat szolgálai átvételt.

²⁰⁾ A talmudban ez חצי szómagyarázata, ולא דבר שהוציץ למלכות ומאי נינהו בנין בית המקדש.

²¹⁾ AG.-ban מולא állatalaku izzított üst, melybe Manassó királyt vetették. II. Krón. 33, 11. ויאסרוהו בנהושתיים kifejezést magyarázza R. Lévi (Pesz. dRK. 162a.) של נהשת nek és leírja alakját.

²²⁾ Ezt a Jalkutból (1057. §.) közli Buber.

²³⁾ AG. szerint Gábriel 366-szor földhöz csapja.

Rendesen igen ügyes feldolgozása a kinálkozó midrásnak, melyet az illető szó fordításában tüntet ki, vagy a szöveget bővitve olvaszt bele a versbe. Néha csak a gondolat ugyanaz, míg a kivitel eltérő, ami talán inkább utal hasonló módszerre, mint forrásmunkának e helyütt való felhasználására. Máskor valamely forrásmunka egy célzása elég, hogy a targum részletezze, vonatkozását és alkalmazását költse.

Azon agádákon és agádai magyarázatokon kívül, melyeknek forrásait, néha csak párhuzamos helyeit kimutattuk, számos olyan agádaszerű alkatrészt tartalmaz targumunk, melynek a többi midrásirodalomban nyoma veszett, de mindenesetre feltehető, hogy a midrás talaján hajtott ki és nem pusztán a fordító képzeletének terméke. Ilyen pl. 4,10 Eszther izenete. — 5,9 Mard. emlékezteti H.-t szolga voltára és rámutat a Hámán térde táján megerősített pléhtáblára (a rabszolga ismertető jelére). — 6,1 Izrael népe M.-t okolja a rázúdult bajért. M. mentegetődzik. — 6,14 a bibliai történetből vett példák. — 8,14 Hámán és tiz fia a bitófán. Samsáj kard által hal meg. — 8,15 Mardocháj diszruhája és diadalmenete költői szép, pazar leírásban.

Agádai bővítéseiben leggyakrabban vallásos célzattal találkozunk. Főszerepe jut az imának, mint a jámborság közvetlen kifejezésének (1,10.14; 5,1; 7,3.). A szentély, a papok, az áldozati kultusz (1,1. 14; 3,1; 5,3; 7,2 stb.) synhedrion gyakran említettnek. Mardocháj a synhedrionban ül (2,21; 5,9.13; 6,10. 12. stb.), a gyermekek a tóra törvényeivel foglalkoznak (5,9), Mard. tefillint hord (8,15), Eszther a szombatot és az ünnepeket megüli, a tisztulási és étkezési törvényeket követi és mind a zs. nőre nézve kötelező parancsolatokat teljesíti (2,20). — Angyalok, természetfeletti lények is szerepelnek (3,1. pl. a מרת דנא Isten ítélő tulajdonsága). — A szereplő személyek származása, családfája is foglal helyet bővítéseik közt, pl. Mard. és Hámán családfája (7,6. illetőleg 5,1). — Zeres, H. felesége, egy gyűlölt alaknak, Tátnáj helytartónak²⁴⁾ leánya. — Eszther leányzóinak pedig a hét teremtetési napnak megfelelő neveket költ a Tl.²⁵⁾

²⁴⁾ תתני פהם עבר נהרא l. Ezra 5,3.6; 6,6.13.

²⁵⁾ 2, 9-nél. U. l. Rábá mondása (Meg. 13a.), hogy E. velük számítja a hét napjait, indította erre a T.-t.

A targum keletkezési helye kétségtelenül Palaestina. Ezt bizonyítja nyelvezetének rokonsága az ugynevezett jeruzsálemi targumokkal, melyek a judaeai és galilaeai nyelvjárás sajátosságait mutatják²⁶⁾, viszont azonban a régi targumokkal pl. Onkeloszsal is nyelvtani és lexicális tekintetben rokon. Ezek alapján Posner (i.h. 70.o.) pontosabban alsó Galilaea táját tartja e munka hazájának.

Keletkezési kora nem állapítható meg biztosan. Már Zunz²⁷⁾ jóval a talmud befejezése utáni korból keltezi. Posner²⁸⁾ a hetedik század második felére teszi keletkezési idejét, amikor a galilaeai községek újra szervezkedtek. Idézni azonban csak a XI. században írt Áruch idézi először²⁹⁾. Az egész targum valószínűleg *egy* szerkesztő vagy iskola műve, amint azt egységes jellege bizonyítja; de egyes תִּקְבַּתָּא³⁰⁾ „pótlék“ feliratu részek arról tanuskodnak, hogy ezen munka sem ment a toldásoktól.

A második Targum. (T. II.)

Teljesen midrásszerű munka, mely úgy látszik, csak az aramaeus fordítás keretét használta fel egyes agádák költői feldolgozásának elhelyezésére. Laza összefüggésben a hosszú, legendaszerű részek és a kisebb agádai magyarázatok egész halmazát tartalmazza, melyek nem forrnak össze a könyv elbeszélő tartalmával, mint az a TI. művészi szerkezeténél tapasztalható, hanem a versek, illetőleg versrészek hü fordítását előzik meg, vagy követik, de nem olvadnak fel bennük, nem képeznek *egy* egészet. A fordítás maga azért ritkán paraphrastikus, többnyire a versek hü aram verzióját nyújtja, de keretébe több költői leírást, legendát, beszédet, hymnust és imát, — ezek közt néhány akrostichonos költemény is van — és számos kisebb midrás-magyarázatot foglal. Bő kitéréseket elejétől végig találunk benne.

²⁶⁾ L. Dalman (Grammatik d. jüd.-palaestinischen Aramäisch, Leipzig, 1894.) 24.o. 3. és Posner i. h. 69.o. ²⁷⁾ GV² 68.o. ²⁸⁾ I.h.70.o.

²⁹⁾ L. Zunz GV² 68.o.f.) j., Kohut az Áruch *Indexében* 29.o. és f. e fejezet elején.

³⁰⁾ E. 1,1. a יְהִי-רֵיךְ-ról szóló agádát e szó előzi meg. 8, 13 נ"ת megjelöléssel közli a szószerinti fordítást.

Kezdődik a tiz világkirály felsorolásával, akiknek egyike szerinte¹⁾ Ahásvéros. Ezután minden összefüggés nélkül következik egy elbeszélés Nebukadneczár holttetemének meghurczoltatásáról, fia Evil Merodách által²⁾ és Jekhonjá felszabadítása.³⁾

E. 1,2-höz 2 dicsőhymnus Salamonról, mindkettő akrostichon. Az első אִבְנֵי־יָד, a második תִּשְׁרִיק betürendben.⁴⁾ Az akrostichon után Salamon trónjának szinpompás leírását közli.⁵⁾

בִּשְׁנַת szóhoz néhány phrázis Izrael gyászáról Nebukadneczár alatt, azután váratlanul, hirtelen félbeszakítással, összefüggés nélkül áttér a Dávid-ház nagyságára, Salamon természetfeletti hatalmát (I. Kir. 5,13. alapján) és világhírét dicsőíti és ezzel bevezeti leírását Sába királynőjének látogatásáról Salamonnál (I. Kir. 10. f.) Ezen leírás érdekességét emeli az, hogy egy része meg van a Korán 27. szúrájában.^{5*)} Természetesen nem tehető fel, hogy ilyen közkinccset képező, különben is zsidó eredetű mondát a T.II. a Koránból vett át és dolgozott fel.

1) TII.-ben: Isten, Nimród. Pharaó, Nebukadneczár, Ahásvéros, Javan, Róma, Messiás, Isten. A PdRE.-ben (XI. f.) más felsorolás: Isten, Nimród, József, Salamon, Acháb, Nebukadneczár, Cyrus, N. Sándor, Messiás, Isten, PdRE. kifejti ezt részletesen.

2) Ezen monda Jes. 14, 19. en alapszik. A Széder ólam 28. f.-ben krónikaszerűen tárgyalja az itt bőven előadott mondát. Lev. r. XVIII. 2. szerint a nép hurczoltatja meg Nebukadneczár holttestét.

3) II. Kir. 25, 29. Ez is Széder ólam i. h.

4) Az elsőben ט helyett ת (תלת) a צ helyett ס (סנאוי); a másodikban ה h. ז (זינא) van, a mi ezen betük rokonhangzására vezethető vissza.

5) AG-ban és PA. II.-ben ez sokkal rövidebben fordul elő. TII. a leírás végén a trón vándorlását szintén leírja: Salamontól Nebukadneczár, (N. Sándor), Sésak, אַנְיֻפּוֹנִים (talán Epiphanes?) Antiochus fia kezébe kerül, de egyikük sem ismeri gépezetének titkát és megsérül. Csak Cyrus foglalt megint helyet rajta, a templom építésének érdeme miatt.

5*) „És kereste (Sal.) a madarat és szólta: mi az? nem látom a hudhudot (fajdkakas) vajjon tán hiányzik? Bizony meg fogom büntetni erős büntetéssel vagy le fogom vágni, vagy pedig hoz nekem elismerhető kitogást. És nem késett soká (a hudhud) és azt mondta: láttam valamit, a mit te még nem fogtál fel eszeddel s jövök hozzád biztos hírrel Sábából. Ime én találtam egy asszonyt, a ki rajtuk uralkodik és a kinek jutott mindenféle dologból s a kinek hatalmas trónja van. S azt találtam, hogy ő és népe leborulnak a nap előtt s nem Isten előtt és a sátán intézi nekik cselekedeteiket és ő eltérítette

Sába királynője látogatásának leírása után veszi csak fel ismét az előbbi részt megelőző panasz folytatását és egy teljes Nebukadneczár-mondát közöl. Nebukadneczár habozik Jeruzsálemet megtámadni, de a kedvező nyiljósolat mégis arra ösztökéli.⁶⁾ A szentély külső kapuja bezáródik előtte, mire 360 tevével nagymennyiségű baltát hozat,⁷⁾ de mind hiába,⁸⁾ mignem egy pogány — sertésvérrel mocskolja be a kaput. A szentélyben a földön Zechárja b. Jójáda, a megölt próféta (II. Krón. 24, 21) boszúlatlan vére forr és Nebukadneczár öldöklései után sem csillapul, míg Nebukadneczár ezt az egész nép kiirtásával nem fenyegeti meg.⁹⁾ A főpap látván a papok megöletését, díszbe öltözik, ég felé nyújtja a templom kulcsát és tűzbe veti magát; paptársai szétzúzzák hárfáikat és követik példáját.¹⁰⁾ — Izrael száműzetésbe megy, vele hűséges prófétája Jeremiás, ki az ősatyák, ősanynak, Mózes és Sámuel és a gyászolók [מרוהיא] (Jer. 16, 5) sirjánál önti ki lelke keservét; mindenütt saját verseivel¹¹⁾ felelnek neki.¹²⁾ Az ut fáradalmait élénk színekkel festi. — Jeremiás¹³⁾ mondja Nebukadneczárnak: „ne dicsőítsétek bálványaitokat győzedelmetekért, hisz megölt népet öltetek csak meg és rabszolga-népet visztek csak rabszolgaságba.“ A király haragra gyúl, mert a lévíták hivatkozva Zsolt. 137.-re, nem akarnak kivánatához képest énekelni, de Pelátja b. Jójáda figyelmezteti őt felelősségére a reábizott népet illetőleg.

2, 3-hoz: elmélkedés az ember hiábavaló büszkélkedéséről. Utána hymnus az Egyistenről, az ő hatalma a természet felett.

őket a helyes utról, ezért ők nincsenek a helyes uton . . . Szólt (Sal.): látni fogjuk igazad van-e v. p. hazug vagy-e? Vidd ezt a levelet és dobd feléjük és aztán fordulj el tőlük és figyelj mit válaszolnak!? Szólt (a kir.-nő): óh főemberek! ime ért hozzám egy kedves levél és ime Sal.-tól való és ime: „a kegyes és kegyelmes Isten nevében nemde nem fogtok ellenem felkelni és magatokat meg fogjátok adni stb.“ — A mikor Salamonhoz érkezett . . . s erre mondták neki lépj be ebbe a palotába. A mint ezt látta, azt hitte, hogy nagy víz és meztelen lábbal akart belépni. De Salamon mondta neki, hogy üveggel kirakott palota ez“.

⁶⁾ Hasonló mondát közöl a talmud Néróról (Gittin 56a) csekély eltérésekkel és Écha r. 23 prooem. ⁷⁾ Synh. 96 b. hasonló monda.

⁸⁾ Képletesen fejezi ki ezt a t. és TII.; a kapu elnyelte a baltákat.

⁹⁾ Ismert monda, melyet Gittin 57 b., Synh. 96. b., Echa r. 23 prooem. és II. 5. (2, 2-höz) közöl. ¹⁰⁾ Táánith 29 a. csekély eltérésekkel.

¹¹⁾ Jer.16,5b; 31,14; 15,1; 16,5a. ¹²⁾ Echa r. 24 prooem.

¹³⁾ Synh. 96 b. isteni hang szól így Nebukadneczárnak.

3, 8-hoz: Hámán rágalmi itt túllontúl bő feldolgozásban, igen érdekes részletekkel. Pl: Izr. imádkozik „a mint eltávolítjuk a kovászt a kovásztalan elől, úgy távolittassék el a gonosz uralma előlünk.“ — Sabuoth ünnepén a háztetőkről almát dobálnak. Sátoros ünnepkor a háztetőkön építenek sátrat, kertjeinkbe (בושתנא a perzsa busztán) mennek s nem kimélik fáinkat s örülnek s ugrálnak, mint a kecskék. — A szegénységben és száműzetésben is büszke Izrael azt mondja: mindenüvé menesztünk leveleket, hogy testvéreink könyörögjenek értünk Istenhez. — Büszkék őseikre, bár a világon nincs oly szegény, nélkülöző nép, viasz- és gyertyakereskedők, csalárdul üzérkednek

4, 1-hez előbb történeti vonatkozású bevezetés, azután a levél mása, mely elüt LXX. és AG., E. r. hasonló irataitól és naiv költői kidolgozása a témának. Ezután leírja a nagy gyászünnepélyt, melyet Mard. rendez; ¹⁴⁾ Mard. beszéde.

5, 1-hez két ima אבניך sorrendű akrostichonban. ¹⁵⁾ — 7,9-hez két hasonló akrostichonban ¹⁶⁾ könyörög Hámán Mardochájnak, illetőleg a fáknak. ¹⁷⁾ — 8, 13 Ahásvéros 2. levelének mása (LXX-hoz nem hasonló).

Ezen felsorolással azonban még távolról sem meritettük ki TII. leírásait és költői részeit, inkább csak sajátos, jellemző részeire szoritkoztunk, melyek által az Eszther-midrások közül kiválik és melyekben költészete, művésziessége, bájos naivsága leginkább megnyilatkozik. Az egész TII. hosszabb-rövidebb kitérésekben bővelkedik, melyek anyagát vagy tárgyát részben Eszther könyvére vonatkozó midrásmunkákból meritette és szószerint vagy feldolgozva közli.

A talmud E. agádája biztos forrása volt. AG tételeiből is merit, e kettőből talán PAII. közvetítésével, melyből magából vagy annak közvetlen forrásaiból különben is merit. — TI. nek megfelelő számos része is van, de az összehasonlítás nem járt biztos eredménnyel a felhasználást illetőleg. ¹⁸⁾ Agádáinak

¹⁴⁾ Táánih 2. p. 1. m. (16a.) rendelkezései alapján.

¹⁵⁾ A második ך helyett van, ש (שמליה). Többször ismétlődik az Abr. Izsák és Jákobra való hivatkozás.

¹⁶⁾ Hiányosak és idegen részek is toldattak közbe. Munk kiadásában helyesebb a szöveg. ¹⁷⁾ PA. II. 77.o. ¹⁸⁾ E. Posner i. h. 26.o.

3, 8-hoz: Hámán rágalmi itt túlon túl bő feldolgozásban, igen érdekes részletekkel. Pl: Izr. imádkozik „a mint eltávolítjuk a kovászt a kovásztalan elől, úgy távolittassék el a gonosz uralma előlünk.“ — Sabuoth ünnepén a háztetőkről almát dobálnak. Sátoros ünnepkor a háztetőkön építenek sátrat, kertjeinkbe (בוסתנא a perzsa busztán) mennek s nem kimélik fáinkat s örülnek s ugrálnak, mint a kecskék. — A szegénységben és száműzetésben is büszke Izrael azt mondja: mindenüvé menesztünk leveleket, hogy testvéreink könyörögjenek értünk Istenhez. — Büszkék őseikre, bár a világon nincs oly szegény, nélkülöző nép, viasz- és gyertyakereskedők, csalárdul üzérkednek

4, 1-hez előbb történeti vonatkozásu bevezetés, azután a levél mása, mely elüt LXX. és AG., E. r. hasonló irataitól és naiv költői kidolgozása a témának. Ezután leírja a nagy gyászünnepelet, melyet Mard. rendez; ¹⁴⁾ Mard. beszéde.

5, 1-hez két ima אבינין sorrendü akrostichonban. ¹⁵⁾ — 7,9-hez két hasonló akrostichonban ¹⁶⁾ könyörög Hámán Mardochájnak, illetőleg a fáknak. ¹⁷⁾ — 8, 13 Ahásvéros 2. levelének mása (LXX-hoz nem hasonló).

Ezen felsorolással azonban még távolról sem meritettük ki TII. leírásait és költői részeit, inkább csak sajátos, jellemző részeire szoritkoztunk, melyek által az Eszther-midrások közül kiválik és melyekben költészete, művésziessége, bájos naivsága leginkább megnyilatkozik. Az egész TII. hosszabb-rövidebb kitérésekben bővelkedik, melyek anyagát vagy tárgyát részben Eszther könyvére vonatkozó midrásmunkákból meritette és szószerint vagy feldolgozva közli.

A talmud E. agádája biztos forrása volt. AG tételeiből is merit, e kettőből talán PAII. közvetítésével, melyből magából vagy annak közvetlen forrásaiból különben is merit. — TI. nek megfelelő számos része is van, de az összehasonlítás nem járt biztos eredménnyel a felhasználást illetőleg. ¹⁸⁾ Agádáinak

¹⁴⁾ Táánih 2. p. 1. m. (16a.) rendelkezései alapján.

¹⁵⁾ A második ך helyett van, ש (שמליה). Többször ismétlődik az Abr. Izsák és Jákobra való hivatkozás.

¹⁶⁾ Hiányosak és idegen részek is toldattak közbe. Munk kiadásában helyesebb a szöveg. ¹⁷⁾ PA. II. 77.o. ¹⁸⁾ L. Posner i. h. 26.o.

egy-két más részlete) = Meg.13b. — T.3,9 קולמסא³²⁾ = AG26; Izr. szelája megelőzte H. sékeljeit = Meg.13b. R. Simon b.Lákis. — T.4,3 (Deut. 28,68 alkalmazása) = Meg.11a. és E.r. 1. prooem. Rab. T.4,13 (H. megöli Hathácht) = AG36. PA70; Saul bűne Hámánt okozta = Meg.13a. Rábá; Mard. üzenetében a legyőzött ellenségek felsorolása³³⁾ hasonló AG levele tartalmához 29.o. — T.4,16 (először megy be saját jószántából)³⁴⁾ = Meg.15a. R. Abbá — T.5,8 a meghívás 2. oka = Meg.15b. R. Józsuá és R. Eliezer mondása együtt; a 3. = u.o. R. Nechemja és TI. — T.5,14. (Zeres tanácsa) = PA72.³⁵⁾ — T.6,1. (az égi jelenet) — AG38.o.;³⁶⁾ Sámásáj elforgatja a lapokat = AG39. R. Jochanán; נקראים magy. = Meg.15b. — T.6,10 (fényes királyi ruhák) bővebben és eltérőleg TI. (8,15-höz); H. tettetése = Meg.16a.; M. az ő ellensége; levelek = PA 74 o.; jutalmazza meg A. M.-t egy tartománynyal = Meg.16a. — T.6,12 (4 mesterség) = AG41. — T.7,5 (tolmács közvetítésével beszéltek) = Meg.16a. R. Abáhu — T.7,9 (Charbónát áldólag kell említeni) = jer. Meg.74b.l. E.r.X.9. — T.9,13 (az akasztás rendje.) = TI.³⁷⁾ — T.9,28 és 10,3 = TI.

A forráskímutatásból kitűnik, hogy a targum séni aránylag kevés és inkább csak rövidebb agádai magyarázatot vesz fel forrásaiból, míg hosszú excursusait rendesen önállóan dolgozza ki. Az elbeszélést is saját agádaszerű bővítéseivel disziti. A TI. bizonyos költői önállóságot tanusít már anyagának megmunkálásában és önálló agádai részek és bővítések felvételével is.

De ezenkívül a költőiség más nyomait is találjuk benne. A kifejezéseket szereti halmazni, a mi rendkívül emeli előadásának báját, refrainszerű ismétléseket gyakorta használ, szintén a hatás kedvéért (pl. 4,23.). Leírásai élénkek, szinpompások, a bő részletezést kedveli, a helyzeteket meglepő ügyességgel

³²⁾ Calamus, t. i. aláírását kívánja.

³³⁾ T. ez ismétlődő kifejezéssel sorolja fel: . . . מן מאן הוא תקיף מ. AG-ban Arpá (II. Sám. 21,22) [I. Szóta 42b.] nem fordul elő.

³⁴⁾ Az indokolás ונת ישראל דאניסא מן בר עממין שריא לבעלה Rásinál (Meg. 15a. e vers אברתי szavához) majdnem szószerint található.

³⁵⁾ Csak nagyjában hasonló; sorrendje ugyanez, míg TI. sokkal több részletet más rendben sorol fel.

³⁶⁾ AG-ban az angyalok figyelmeztetik Istent a jajszóra, T.-ban Isten kérdezi, így E. r. IX. végén is.

³⁷⁾ A méretek közt különbség van.

ecseteli. Az egészen bizonyos naiv érzelmi hang rezeg át, mely különösen beszédeiben, imáiban nyilatkozik meg és ott, hol leírásaiban kedélyállapotokat fest (pl. Eszther imájában 5,1.; Hámán ijedsége 6,11.). Bővítései nyelvezetét tekintve a szent-irási versek és versrészeknek nagy szerep jut, melyeket részint idéz, még pedig néha héberül, néha a könyv nyugoti aramaeus dialektusában, de akkor rendesen saját fordításában,³⁸⁾ részint mondatainak képzésére használ föl. Imakönyvi kifejezések is gyakoriak, pl. 4,16 : עֵנּוּ אֲבִינוּ עֵנּוּ אֱלֹהֵינוּ עֵנּוּ .

Az egész könyvet egységes szelleme, mindenütt egyforma jellegű költői részei és bővítései miatt egészében *egy* írónak vagy talán iskolának kell tulajdonítanunk,³⁹⁾ egyes toldások azonban (pl. Dávid TII. kiadásában 6,1-nél a TI. hosszú excursusa van közbeiktatva) belekerülhettek. Szövegünk különben is nagyon romlott, a mit legjobban 7,9 hiányos akrostichonjai bizonyítanak.

Szerkesztési ideje és helye ismeretlen. Gelbhaus a IV. századba helyezi, a mit megdönt az a tény, hogy vizsgálatunk eredménye szerint sokkal későbbi forrásokat használ föl. Túl-késő korba teszi egy másik hypothezis.⁴⁰⁾ Az Áruch idején mindenesetre már meg volt, a mint ennek idézetei bizonyítják.⁴¹⁾

³⁸⁾ L. Gelbhaus D.T.II. 78. és 83.o

³⁹⁾ Munk, miután Menóth Halévi idézési módja félrevezette, három forrás-targumot tételez fel, melyek a könyvnek csak egyes részeire vonatkoztak. De Menóth Halévi pontatlanul idézi T.II.t, felváltva ת' רבתי, ת' ירושלם, ת' תוספתה és más neveken. Hogy mindezen idézetek a mai T.II.-ben fordulnak elő és nem külön forrás-targumok, azt bebizonyította Posner, D.Targum I. 9.o.

⁴⁰⁾ Winter-Wünsche : Die jüd. Litteratur I.74.o. szerint a XIII. vagy XIV. században nyerte végleges alakját. Ez már azért sem lehetséges, mert az egyik létező KI. 1189-ben fejeztetett be. L. Dávid : D. Targum scheni, Berlin, 1898. VIII.l., (Codex Kissingensis, az ottani rabbi tulajdonában), aki ezen KI. alapján adta ki T II.-t.

⁴¹⁾ Pl. אָוּוּ אֶרְטְלָאִי, אַסְתְּרָא, אַנְקָא

LELTÁR

2012 AUG 16.